АЗӘРИ ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Дөрдүнҹү бурахылыш

АЗӘРБАЈҸАН МӘКТӘБИ журналына әлавә

Бакы — 1967

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

1954-чү илдән нәшр едилир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)
Дөрдүнчү (56-чы) бурахылыш

„Азәрбајчан мәктәби“
журналына әлавә
Бакы—1967

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

МҮНДӘРИЧАТ

Проф. А. Абдуллајев — Совет һакимијјәти илләриндә республикамызда азәри дили тәдрисинин инкишаф јоллары 3

1. ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИ

Нағы Күнәшли — Јазы тә'лиминдә бә'зи пријомларын тәтбиги тәчрүбәсиндән. 18
Р. Мәммәдов — Ибтидаи синифләрдә ифадә јазылар вә бунларын апарылмасы тәчрүбәсиндән 24

2. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

Ә. Гарабағлы — Октјабр ингилабы вә Азәрбајҹан мәктәбләриндә әдәбијјат тәдрисинин инкишафы . . . 30
Хејрулла Мәммәдов — Ч. Мәммәдгулузадә јүксәк мәфкурәли дәрслик һаггында 45
Бағыр Бағыров — Әдәбијјат тәдрисиндә мөвзулары мүасир һәјат вә јерли фактларла әлагәләндирмәк тәчрүбәсиндән 50
Вәлиәддин Әлијев — Ҹәфәр Ҹаббарлынын «Алмаз» пјесинин бәдии хүсусијјәтләрини нечә өјрәдирәм . . . 58
Шәмистан Микајылов — Азәри ше'р вәзнләринин өјрәдилмәсинә даир 69

3. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРИ ДИЛИ ТӘДРИСИ.

Н. Һүммәтов — Азәри дили дәрсләриндә шакирдләрин рабитәли нитгини инкишаф етдирмәк тәчрүбәсиндән . 80
Ә. Гәлбәлијев — Грамматик тәһлилдән сорғу васитәси кими истифадә етмәк тәчрүбәсиндән 88
Ә. Әфәндизадә — Суаллара ҹаваб 95
Бу китаблары охумағы мәсләһәт билирик 98
1967-ҹи илдә «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәҹмуәсиндә дәрҹ олунмуш мәгалә вә материаллар . . 110

CamScanner ile tarandı

СОВЕТ ҺАКИМИЈЈӘТИ ИЛЛӘРИНДӘ РЕСПУБЛИКАМЫЗДА АЗӘРИ ДИЛИ ТӘДРИСИНИН ИНКИШАФ ЈОЛЛАРЫ

Проф. А. АБДУЛЛАЈЕВ

Гәдим бир тарихә малик олан азәри дили вә онун тәдриси, бу күнкү парлаг вәзијјәтә кәлиб чатмаг үчүн, чох узун вә мүрәккәб јол кечмишдир. Бу фәнн әдәби дилимизин әмәлә кәлмәси илә бирликдә тәдрис олунмаға башламыш вә бир чох маһир сөз усталарымыз: Һәсәноғлу, Нәсими, Фүзули, Вагиф вә Видади кими шәхсијјәтләр илк тәһсилләрини јәгин ки, һәмин дилдә алмыш вә сонралар азәри дилиндә јазыб-јаратдыглары гијмәтли әсәрләри илә әдәбијјат хәзинәмизә дахил олмушлар.

Лакин, бүтүн бунлара бахмајараг, азәри дили вә онун мәктәбләримиздә тәдриси, республикамызда ана дилиндә мәктәб вә маариф ишләринин һәгиги мә'нада чичәкләнмәси дөврү 1920-чи илдә Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасындан сонра башланмышдыр. Бу заман ингилаби һөкумәтин әсас вәзифәләринә мувафиг олараг, Бакыда Халг Маариф Комиссарлығы вә рајонларда исә ингилаб комитәләри јанында халг маариф шө'бәләри тәшкил едилди.

1920-чи ил мај ајынын 12-дә Халг Маариф Комиссарлығы Совет һөкумәтинин халг маарифи саһәсиндә әсас принсипләрини нәшр етдирди. Бу принсипләр ашағыдакылардан ибарәт иди:

«...Бундан сонра көһнә типли јарымчыг орта, орта вә ашағы мәктәб, мүкәммәл ихтисас верән политехник мәктәб илә әвәз едиләчәкдир....

Тә'лим ана дилиндә апарылачагдыр вә мүмкүн гәдәр гызларла оғланлар бир јердә тәһсил алачаглар.

Scanned with CamScanner

Мәктәб һамынын үзүнә ачыг олмагдан әлавә, һамы үчүн дә мәчбури олачагдыр...

Әмәкчиләрә Азәрбајчан Сосиалист Шура Ҹүмһуријјәтинин бүтүн мәктәбләриндә охумаг имканы вермәк мәгсәди илә һәр бир тә'лим һаггы ләғв олунур»[1].

1920-чи ил мај ајынын 15-дә мәктәбин диндән ајрылмасы һаггында декрет нәшр едилди; Совет һөкумәтинин «Мәктәб халг үчүндүр» шүары Азәрбајчан зәһмәткешләрини илләрлә јатдығы гәфләт јухусундан ојатды; халг охумаға, тәһсил алмаға башлады. Өлкәнин чох ағыр игтисади вәзијјәтинә бахмајараг, Азәрбајчан Совет һөкумәти ана дилиндә күлли мигдарда мәктәбләр ачмаға, сүр'әтлә јени мәктәб биналары тикдирмәк вә кәнч мүәллим кадрлары һазырлығы ишинә киришди. Ејни заманда мәдәни-маариф саһәләриндә кениш бир һүчум, чанланма вә әзәмәтли бир ахын башлады.

Бу заман Азәрбајчан халгынын гаршысында чох бөјүк вәзифәләр дурурду. Бунларын ичәрисиндә мәдәни јүксәлиш иши ән мүһүм мәсәләләрдән бири иди. Бу чәбһәдә дә нәзәрә чарпан мәсәләләрдән бири әрәб әлифбасынын чәтинлији, онун мәдәни јүксәлишимизә мане олмасы иди.

Мә'лумдур ки, әлифба сечмәк бәшәријјәт үчүн бүтүн тарих боју һеч заман дар чәрчивәли техники бир мәсәлә олмамышдыр. О, һәмишә дөвләт иши, сөзүн әсил мә'насында там сијаси вә мәдәни бир иш олмушдур.

Бу мүһүм вә дөвләт әһәмијјәти олан мәсәләни нәзәрә алараг, Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра мәтбуат сәһифәләриндә әлифба вә дилимиз һаггында мәгаләләр дәрч олунмаға башланыр. Мәсәлән, 1921-чи илин октјабр ајында Әли Рза Расизадәнин «Коммунист» гәзетиндә «Әлифбамызы дүзәлтмәкдәнсә, дилимизи дүзәлтмәјә чалышмалы» адлы дөрд мәгаләси чап олунур. Бу мәгаләләрин мәзмуну, азәри дилини садәләшдирмәк вә мүмкүн дәрәчәдә әрәб вә фарс тәркибләриндән узаглашдырмаг иди.

Бу заман көркәмли алим вә методист Фәрһад Ағазадә һәмин мүзакирәләрә гошулараг, «Коммунист» гәзети сәһифәләриндә чох чәсарәтли вә мәзмунлу мәгаләләри илә әрәб һәрфләринин азәри дилинә вурдуғу зијаны көстәрир; әлифбанын дәјишилмәсини лазым билир вә буну чох инандырычы дәлилләрлә сүбут едир»[2].

[1] Бах. Азәрбајчанда халг маарифи, Бакы, 1928, сәһ. 20.

[2] Бах, «Коммунист» гәзети, 1921-чи ил, № 228, 229, 230, 234 вә 235.

Бир аздан сонра Сәмәд Ағамалыоғлунун да латын әлифбасы илә азәри халгыны тезликлә савадландырмаг хүсусунда «Бакински рабочи» гәзетиндә мәгаләси чап олунду. Бу заман Нәриман Нәримановун тәшәббүсү илә азәри зәһмәткеш зијалылары 1921-чи ил декабр ајынын 30-да вә 1922-чи ил јанвар ајынын 6-да чағырылмыш ичласда әлифба вә дил мәсәләсини мүзакирә едирләр. Нәтиҹәләрин чоху әлифбанын дәјишилмәсини, бир нечәси исә ислаһ олунмасыны истәдикләриндән, бурада ики чәрәјан әмәлә кәлир ки, биринчиләр «латынчылар», јә'ни әрәб әлифбасынын әвәзинә латын әлифбасыны гәбул етмәји лазым биләнләр, икинчиләр исә «ислаһчылар», јә'ни әрәб әлифбасыны сахламагла бә'зи ислаһат апармағы тәклиф едәнләр идиләр.

1922-чи илин сентјабр ајында Бакыда латын әлифбасы илә «Јени јол» гәзети нәшр олунмаға башлады. Бундан сонра Тифлис шәһәриндә латын әлифбасы илә «Ишыг јол» гәзети чап олунду. «Јени јол» вә «Ишыг јол» гәзетләринин васитәси илә әһалинин мүәјјән бир гисми өз савадсызлығыны ләғв едә билди. Бунларын ардынча јенә дә латын әлифбасы илә «Кәндчи», «Гызыл әскәр» гәзетләри вә «Кәләчәк», «Дан улдузу» журналлары нәшр олунмаға башлады.

1923-чү илдән Азәрбајчан Мәркәзи Ичраијјә Комитәси јени вә көһнә әлифбанын ејни һүгуга малик олмасы барәдә сәрәнчам верди. Бу заман әмәкчиләр өз әризәләрини һөкумәт идарәләринә һәм көһнә әрәб вә һәм дә јени латын лифбасы илә јаза биләрдиләр. Сонра 1924-чү илдә јенә Азәрбајчан Мәркәзи Ичраијјә Комитәси јени түрк әлифбасынын дөвләт әлифбасы вә мәчбури олмасы барәдә декрет верди. Бу заман артыг савад курслары ачылмаға башланды вә әһали савадсызлығыны ләғв етмәјә киришди.

1925-чи илдә Азәрбајчан Халг Маариф Комиссарлығы мүәллимләр үчүн бир сыра јерләрдә онларла јај курсу ачды. Бунун ардынча латын әлифбасы илә о заманкы фәһлә факултәләри үчүн Фәрһад Ағазадәнин рәһбәрлији вә иштиракы илә бир «Гираәт китабы» чап олунду. Нәһајәт, Азәрбајчанын дөрдүнчү Советләр гурултајынын гәрары илә 1925—1926-чы дәрс илиндән бүтүн биринчи дәрәчәли мәктәбләрдә јени латын әлифбасы илә дәрс кечилмәјә башланды[1].

[1] Бах, Ағазадә Ф., «История возникновения и проникновения в жизнь идейного турксксого алфавита в Аз. ССР в 1922 по 1925 года», Баку, 1926 г., сәһ. 38—41.

Scanned with CamScanner

1925-чи ил мај ајынын 25-дә Бакыда Азәрбајҹан ССР-нин биринчи мүәллимләр гурултајы чағырылмышды. Һәмин гурултајын үчүнҹү иҹласында Азәрбајҹан халг маариф комиссарынын мүавини Ҹәлил Мәммәдзадә мә'рузә илә чыхыш едәрәк, мәктәбләрдә артыг јени латын әлифбасына кечмәјин вахты чатдығыны гејд едир. О, гурултајын бүтүн нүмајәндәләрини јени әлифбаны һәјата кечирмәк үчүн көмәјә чағырыр.

Һәмин гурултајын 8-чи иҹласында Сәмәд Ағамалыоғлу кениш бир мә'рузә илә чыхыш едир. О, бурада азәри дили мүәллимләринин гаршыда дуран мүһүм вәзифәләрини көстәрир. Сонра о, әдәби дилимизин нөгсанларындан, грамматикамызын әрәб, фарс грамматикасына мөһкәм табе едилмәсиндән, нәһајәт, әрәб әлифбасынын нөгсанларындан, бу әлифба илә савад өјрәнмәјин узун вахт тәләб етмәсиндән кениш сурәтдә данышыр. О, чыхышынын сонунда јалныз мүәллимләр васитәси илә јени әлифбаны тәсдиг етмәк вә һәјата кечирмәјә үмид бәсләдијини билдирир.

Азәрбајҹан ССР Халг Маариф Комиссарлығынын рәсми мә'луматына көрә 1926-чы илдә азәри халгынын анҹаг 10—12 фаизи савадлы иди. Бунлардан да јалныз 4—5 фаизи али вә орта тәһсил алмышдылар.

Фәһлә вә кәндлиләр бу бәладан хилас олмаг үчүн әввәлләр савадсызлыгларыны әрәб әлифбасы илә ләғв етмәк тәшәббүсүнә дүшдүләр. Лакин илләр кечди, савадсызлыг јенә дә 80—90 фаиздә галды[1].

1926-чы ил феврал ајынын 26-да Үмумиттифаг Шәргшүнаслыг ҹәмијјәти вә Азәрбајҹан Тәдгиг вә Тәтәббө ҹәмијјәтинин тәшәббүсү илә Бакы шәһәриндә Сәмәд Ағамалыоғлунун сәдрлији илә биринчи Үмумиттифаг түрколожи гурултајы чағырылды вә март ајынын 6-на гәдәр давам етди. Бу гурултај, әдәби дилимизин, әлифбанын вә орфографијамызын ислаһы вә һабелә ибтидаи, орта вә али мәктәбләрин бүтүн фәнләри үзрә терминләр јарадылмасы кими мәсәләләри мүзакирә етди.

Күндәлик мүзакирәләрдә мәркәзи јери ән гызғын мүбаһисәләрә сәбәб олан әлифба мәсәләси тутурду. Гурултајда ики нөгтеји-нәзәр вар иди: 1) латын әсасы үзрә јени әлифба; 2) ислаһ едилмиш әрәб әлифбасы. Мәсәләнин һәллиндә бөјүк бир әксәријјәтлә (7 сәсә гаршы 101 сәслә) латынчыларын тәклифи гәләбә чалды.

[1] Бах, «Маариф вә мәдәнијјәт» журналы, 1926-чи ил, № 2—3, Ч. Мәммәдзадә, «Јени әлифба вә түрк халглары».

Бу заманлар Сәмәд Ағамалыоғлу «Октјабр ингилабы вә јени әлифба» адлы мәгаләсиндә јазырды:

«Көһнә дүнјаны көкүндән сарсыдан Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы ҹаһаләтдә ҹан чәкән халглара, о ҹүмләдән азәри халгына кениш имкан јолу ачды. Азәри халгынын һәдсиз-һесабсыз хәстәликләри, һәдсиз-һесабсыз һәлл олунмасы ваҹиб олан мәсәләләри вар иди. Бу мәсәләләр ичәрисиндә ән мүһүм мәсәлә халгын мәдәни јүксәлиши мәсәләси иди. Бу ҹәбһәдә дә ән әввәл нәзәрә чарпан әрәб әлифбасынын јарамазлығы, онун мәдәни јүксәлишимизә мане олмасы иди...

Әлифба мәсәләсиндә Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасы башга өлкәләрдән габагда кетмиш вә бу әлифба «Шәргдә ингилаб» адыны алмышдыр. Бу мәдәни ингилаб Азәрбајҹанда мөһкәмләндикдән сонра, кет-кедә ајылмагда олан ислам милләтләринин дә бүтүн мүвәффәгијјәт вә галибијјәти тә'мин олунмуш һесаб едиләҹәкдир...»[1].

1927-чи илдә Бакыда Јени Әлифба Комитәсинин пленуму чағырылды вә бурада бүтүн әлифба лајиһәләри бирләшдирилди (унификасија едилди). 1927—28-чи дәрс илинин әввәлиндән бир чох республикаларда артыг јени әлифбаја кечмәјә башладылар вә В. И. Ленинин дедији кими јени әлифба Шәргдә, бөјүк мәдәни бир ингилаб олду.

Беләликлә, 1922-чи илдән тәдриҹән ишләтмәјә башладығымыз, јени латын әлифбасы мәдәни-маариф ишләринин мүәјјән мәрһәләсиндә олдугҹа мүсбәт рол ојнады. Лакин бу әлифба сүр'әтлә зәнкинләшән азәри дилинин инкишафы тәләбини өдәјә билмәди. Латынлашдырылмыш јазы системинин бир сыра нөгсанлары кет-кедә ортаја чыхмаға башлады.

Бу әлифбанын ҹәми 24 әсас график әламәти варды. Азәри дилиндә исә сәсләрин сајы бундан чох артыг олдуғу үчүн бу әлифба дилимизин хүсусијјәтләринә артыг ујғун кәлмәди. Чатышмајан сәсләри көстәрмәк үчүн латынлашдырылмыш әлифба һәр ҹүр әлавә ишарәләрдән истифадә етмәјә мәҹбур олду. Бу һал әлифбанын вә јазынын өјрәнилмәсини мүәјјән дәрәҹәдә чәтинләшдирирди.

Бу заманлар әдәби-дилимиз вә данышығымыз бир-биринә көзә чарпачаг дәрәҹәдә јахынлашмаға башлады. Дикәр тәрәфдән Азәрбајҹан мәктәбләриндә рус дилинин өјрәнилмәси вә гејри-Азәрбајҹан мәктәбләриндә азәри дили тәдриси көстәрди ки, латынлашдырылмыш әлифба, тәдрис ишини дә хеј-

[1] Бах, С. Ағамалыоғлу, «Октјабр ингилабы вә јени әлифба», «Маариф ишчиси» журналы, 1927-чи ил, № 10—11.

Scanned with CamScanner

ли чәтинләшдирир. Она көрә гаршыда даhа мүкәммәл бир графика әсасында әлифба јаратмаг мәсәләси дурурду. Гаршыда азәри дилинин бүтүн тәләбатыны өдәјән вә онун јүксәлишинә көмәк вә истигамәт верән бир әлифба јаратмаг мәсәләси гојулмушду. Бу да анчаг рус графикасы әсасында јарадылачаг әлифба васитәси илә ола биләрди.

Рус графикасы әсасында јарадылмыш азәри әлифбасына кечмәјимиз дилимизин даhа артыг инкишаф вә тәрәгги етмәсини hәјатда сүбут етди. Халгымыз бу әлифба васитәси илә ССРИ халглары вә хүсусән бөјүк рус халгы илә даhа сых јахынлашды.

В. И. Ленин hәлә 1914-чү илдә јазмышды ки:

«Биз... истәјирик ки, Русијада јашајан фәргсиз олараг бүтүн милләтләрин мәзлум синифләри арасында мүмкүн гәдәр даhа сых әлагә вә гардаш бирлији јарансын. Биз, әлбәттә, истәјирик ки, Русијада јашајан hәр бир шәхсин бөјүк рус дилини өјрәнмәјә имканы олсун»[1].

Азәри халгы рус әлифбасы графикасына кечмәклә елм, техника вә инчәсәнәтин түкәнмәз хәзинәсинә јијәләнмәк үчүн даhа бөјүк имканлар әлдә етди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын илк күнләриндән Совет hөкумәти мәктәб вә маариф ишләринә дә хүсуси диггәт вә гајғы көстәрмәјә башлады. Бу заман халг маарифини јүксәлтмәк вә вәтәндаш мүhарибәси күнләриндә өлкәдә дағылмыш мәктәбләри бәрпа етмәк мәгсәди илә Ваhид әмәк мәктәби hаггында әсаснамә е'лан едилди. «Күтләләр, билик вә тәhсил уғрунда!» сөзләри бу дөврүн шүары олду. Маариф үзрә дөвләт комиссијасынын мәктәб ислаhаты бу мүрачиәтнамә әсасында фәалијјәтә башлады.

Јени гурулмуш «Әмәк» мәктәби тәзә үсулларла ишләмәјә башлајыр вә мәктәб гурулушунун тәшкили үчүн тамамилә јени планлар ирәли сүрүрдү.

Азәрбајчанда Совет hакимијјәти гуруландан бир ај сонра, 1920-чи ил мајын 26-да Азәрбајчан ССР Халг Маариф Комиссарлығынын биринчи коллекијасы РСФСР-дә ики илдән артыг тәтбиг едилән Ваhид әмәк мәктәбинин Азәрбајчанда тәтбигинә даир тәгдим олунмуш әсаснамәни тәсдиг етди вә hәмин мәктәбләр үчүн РСФСР-дә тәртиб едилмиш програм әсасында јени бир програм дүзәлтмәји гәрара алды.

Ваhид әмәк мәктәби принсипини hәјата кечирмәк ишиндә ән мүhүм амилләрдән бири дә мүәјјән бир дөвләт сәнәдинин—

[1] Бах, В. И. Ленин, Әсәрләри, 20 чилд, Бакы, 1951, сәh. 60.

програмын hазырланмасы иди. Бу мәс'ул мәсәләни hәјата кечирмәк үчүн Азәрбајчан Маариф Комиссарлығынын сәрәнчамы илә бир комиссија тәшкил олунур. Бу комиссија мүәјјән мүддәт ишләдикдән вә узун мүзакирәләр вә фикир мүбадиләләри апардыгдан сонра, РСФСР-нин тәчрүбәсинә әсасланараг, кәнч республикамызда јени ачылан Ваhид әмәк мәктәбләри үчүн програмлар тәртиб едир.

hәмин програмларын азәри дилинә даир верилмиш hиссәсини мәзмунча тәhлил етдикдә, әлбәттә, орада бир сыра нөгсанлара раст кәләчәјимизә бахмајараг, заманы үчүн бөјүк әhәмијјәтә малик олмушдур.

Ваhид әмәк мәктәби програмынын бөјүк үстүнлүјү hәр шејдән әввәл, онда иди ки, бу програмда азәри дилинә әсас тә'лим фәнләри сырасында лајиг олдуғу јер верилмишди. hәмин програмда грамматика, орфографија гајдалары өзүнә јер тутмуш вә ана дили тә'лиминин әсасында шифаhи вә јазылы нитги инкишаф етдирмәк кими јени бир мәгсәд дә гојулмушду.

Бу јени програм шакирдләрә hазыр китаб дилини өјрәнмәји тәклиф едән көhнә мәктәбләрдән фәргли олараг, чанлы данышыг дилини өз диггәт мәркәзинә гојмушду.

Бу илләрдә нәшр олунан програмларын изаhат вәрәгәсиндә шакирдләрин чанлы данышыг нитгләринин инкишафына диггәтлә јанашмаг, грамматик мәшғәләләрин нитг инкишафы илә рабитәли өјрәдилмәси мүәллимләрә мәсләhәт көрүлүрдү.

Ваhид әмәк мәктәби програмынын тәләбинә көрә грамматика, јалныз орфографија вәрдишләри верәчәк тәчрүби бир фәнн кими дејил, шакирдләрин тәфәккүрүнү инкишаф етдирәчәк бир елм кими тәдрис олунмалы иди.

hәмин програмда јазы гајдалары бөлмәси грамматика програмындан ајрылыгда верилмишди. Бу, јазы гајдалары илә грамматиканын тамамилә ајры-ајры шејләр олдуғуну вә hәр саhәнин тәдрисиндә онун өзүнә мәхсус үсулларындан истифадә етмәк лазым кәлдијини көстәрмәк мәгсәдини дашыјырды. Ваhид әмәк мәктәби програмынын изаhат вәрәгәсиндә ирәли сүрүлән мәсәләләрдән бири дә ибтидаи вә орта мәктәбләрдә азәри дилинин тәдриси мәсәләси иди. Бурада икинчи дәрәчәли мәктәбләр үчүн хүсуси програм тәклиф едилир вә азәри дили грамматикасынын елементар курсуну вә үмуми дилчиликлә әлагәдар олараг, дил тарихи вә диалектолокија-ја даир бә'зи мә'луматлары шакирдләрә мәнимсәтмәк тәләб олунурду.

Scanned with CamScanner

Лакин бу програмын өмрү аз олду. 1923—24-чү дәрс илиндә, гисмән, 1925—26-чы дәрс илиндән исә I вә II дәрәчәли мәктәбләрдә мәчбури сурәтдә комплекс програмлары үзрә тәдрис башландығына көрә, ана дили бир мүстәгил фәнн олараг, дикәр мүстәгил фәнләрлә (физика, ријазијјат вә с.) бирликдә мәктәбләрин тәдрис планындан чыхарылды.

Мәктәбләримиздә азәри дили тәдриси методикасынын икинчи мәрһәләси, билаваситә комплекс програмлары илә әлагәдардыр. Бу, биринчи мәрһәләнин (Ваһид әмәк мәктәби програмынын) әксинә олараг, нисбәтән узун бир мәрһәлә тәшкил едир. Бу мәрһәлә комплекс програмларынын мәктәб тәчрүбәсинә вә педагожи әфкара тә'сирини әкс етдирән külли мигдарда нәшр олунан үмуми педагожи вә методик әдәбијјатла характеризә олунур.

Комплекс програмларынын ән чох нәзәрә чарпан чәһәти о иди ки, бурада ајры-ајры фәнләрә, мәсәлән: ана дили, ријазијјат, физика вә с. бу кими фәнләрә лајиг олдуглары јер верилмирди. Һәмин програмын изаһат вәрәгәсиндә: «ајры-ајры фәнләр орта мәктәбдә өзүнә мүстәгил јер тутмамалыдыр» сөзләри јазылмышды.

1930-чу илдә комплекс програмыны «лајиһәләр методу» әсасында гурулмуш програм әвәз етди. Лајиһәләр методу мәктәби өлүмә апаран зијанчы вә антиленин бир тәшәббүс иди. Бу систем мәктәбдә ајры-ајры фәнләри, биринчи нөвбәдә ана дили фәннини ләғв етмәјә чалышырды.

Мәктәбин өлүмүнә доғру истигамәтләндирилмиш бу «комплекс програмлары», «лајиһәләр програмы» вә бир аз сонра «бригада-лаборатор» адланан тә'лим системинә әсасән һазырланмыш програм бир сыра габагчыл вә тәчрүбәли мүәллимләрин е'тираз вә мүгавимәтләринә бахмајараг ибтидаи вә орта мәктәбләрдә ана дилини һечә ендирди.

1931-чи илә гәдәр тә'лим үсулу илә әлагәдар олараг, ана дилинин вәзијјәти вә тә'лим системиндәки мөвгеји тәхминән белә олмушдур. Она көрә дә бу дөврдә ана дилинин нәинки әсас тә'лим фәнни, һәтта мүстәгил бир тә'лим фәнни олмасындан бәһс ачмаг белә, мүмкүн дејилди.

Әлбәттә, совет мәктәбләриндә өзүнә јер тапмыш олан зәрәрли систем чох давам едә билмәзди. Бу вәзијјәтин пис нәтичәләрини нәзәрә алараг, ҮИК(б)П МК-нын 1931-чи ил сентјабрын 5-дә «Ибтидаи вә орта мәктәбләр һаггында» вә 1932-чи ил августун 25-дә «Ибтидаи вә орта мәктәбдә тәдрис програм вә режими һаггында» тарихи гәрарларындан сонра,

CamScanner ile tarandı

башга фәнләрлә бәрабәр ана дили програмы вә тәдрисиндә дә јени вә гәти бир дөнүш әмәлә кәлди.

Партијамызын јухарыда көстәрдијимиз гәрарларындан сонра, Азәрбајчан Халг Маариф Комиссарлығы 1932-чи илдә лајиһә шәклиндә «Түрк дили вә әдәбијјат програмы» нәшр етмишди. Бу програмын түрк (азәри—**А. А.**) дили һиссәси ики шө'бәјә бөлүнүрдү: 1) сәрф вә нәһв әсаслары, 2) дил еһтијатларыны мөһкәмләтмәк үчүн көтүрүләчәк әмәли ишләр. Һәмин програмда әсас јери сәрф вә нәһв һиссәси тутурду; бурада грамматик гајда вә гануңлары дил материаллары үзәриндә, әмәли ишләр апармаг јолу илә өјрәтмәк мүәллимләрә мәсләһәт көрүлүрдү. Бу програм һәр ил чүз'и дәјишикликлә 1937-чи илә гәдәр мәктәбләримиздә тәтбиг олунмушду.

1937-чи илдә ХМК натамам орта вә орта мәктәбләр үчүн «Азәрбајчан дили» програмы нәшр едир. Бу програм 1938-чи илдә јенидән тәкмилләшдирилмиш шәкилдә чап олунур. Бурада габагкы програмлардан фәргли олараг, јени тәдрис планына әсасән VIII—X синифләрдә дә азәри дили фәнниниң кечилмәси нәзәрдә тутулмушду.

Мә'лумдур ки, бу програмлара вә хүсусән онларын изаһат вәрәгәләринә бу күнүн тәләби нөгтеји-нәзәриндән јанашдыгда орада бир сыра ујғунсузлуглара раст кәлмәк мүмкүндүр. Азәри дили програмларындакы чатышмајан чәһәтләр мәтбуат сәһифәләриндә, елми-методик јығынчагларда кениш сурәтдә мүзакирә олунмуш, илдән-илә ислаһ едиләрәк тәкмилләшдирилмиш вә бу күнкү шәклини алмышдыр.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулдуғу илк күнләрдән мәктәбләрин кејфијјәтли дәрс китаблары илә тә'мин едилмәси мәсәләси бүтүн чиддилији илә гаршыда дурмушду. Лакин бу заман һәләлик јени дәрсликләр нәшр етмәк мүмкүн олмадығындан, 1920-чи илә гәдәр чапдан чыхмыш вә илләрлә мәктәб тәчрүбәсиндән кечирилмиш бә'зи ана дили дәрсликләри чүз'и дәјишикликлә јенидән нәшр едилиб мәктәбләрдә истифадә олунмаға башланды.

Мәсәлән, Маһмудбәј Маһмудбәјовун ингилабдан әввәл ибтидаи мәктәбин биринчи синфи үчүн Бакыда нәшр етдирдији «Түрк әлифбасы вә илк гираәт» китабы; јахуд М. Маһмудбәјов, С. Әбдүррәһманзадә, С. Ахундзадә, Ф. Ағазадә, А. Шаиг вә Ә. Әфәндизадәнин јенә дә ингилабдан габаг јазыб нәшр етдирдикләри «Әлифба тә'лиминдән сонра охунан икинчи ил» вә ја М. Маһмудбәјов вә А. Сәһһәт Меһдизадәнин

Scanned with CamScanner

«Үчүнчү илә мәхсус гираәт китабы» 1921—1924-чү илләрдә тәкрар нәшр олунуб мәктәбләрдә истифадә едилирди.

Бунлардан башга, 1922-чи илдә А. Шаигин IV—V синифләрә мәхсус «Гираәт китабы»; хүсуси комиссија тәрәфиндән 1922-чи илдә һазырланмыш «Бөјүкләрә мәхсус түрк әлифбасы вә илк гираәт китабы»; 1923-чү илдә Ф. Ағазадә, С. Ахундадә вә М. С. Мәһәммәдзадә тәрәфиндән биринчи дәрәчәли мәктәбләрин I синфи үчүн тәртиб олунмуш «Јени түрк әлифбасы» вә бунлар кими бир сыра дәрсликләр 1922—1926-чы илләр арасында әввәлчә көһнә әрәб әлифбасы вә сонралар исә латын әлифбасы илә тәкрар-тәкрар нәшр едилиб мәктәбләрдә истифадә олунмушдур.

Гејд едилмәлидир ки, бу дөврдә ибтидаи мәктәбләр ана дили дәрслији илә үмумијјәтлә пис тә'мин едилмәмишди. Лакин орта мәктәбләрдә вәзијјәт ағыр иди. Бурада азәри дилинин грамматикасына, әдәби гираәт вә әдәбијјата даир мүнасиб дәрсликләр олмадығындан, дил дәрсләри Әһмәд Расимин османлы сәрфи әсасында јазыб 1919-чу илдә Бакыда нәшр етдирдији «Сәрфи-түрки» китабындан, әдәбијјат дәрсләриндә исә гәлиз түрк дилиндә јазылмыш османлы јазычыларынын әсәрләри илә долу олан «Әдәбијјат мәчмуәси» вә «Гәвандиәдәбијјә» дәрсликләриндән истифадә едилирди.

Шүбһәсиз белә вәзијјәт чох давам едә билмәзди. Мәктәбдә азәри дилинин тәдрисини јахшылашдырмаг үчүн күнүн тәләбинә чаваб верә билән, јарарлы вә мунасиб дәрслик һазырламаг лазым иди. Буну нәзәрә алараг Азәрбајчан Маариф Комиссарлығы орта мәктәбдә ана дили тәдрисинин вәзијјәтини јахшылашдырмаг мәгсәди илә бир грамматика дәрслији јаздырмаг үчүн комиссија тәшкил етди. О вахтын көркәмли алим мүәллимләриндән (Исмајыл Һикмәт, Абдулла Шаиг, Сејид Миргасымзадә, Чавад Ахундзадә, Чаббар Әфәндизадә вә Мустафа Тофигдән) ибарәт олан вә «Сәрф комиссијасы» ады илә мәшһур олан бу мүәллифләр групу 1924-чү илдә «Түркчә сәрф-нәһв» китабыны јазыб нәшр етдирдиләр.

«Түркчә сәрф-нәһв» дәрслији истәр елми-методик, истәр дил вә ифадә е'тибары илә о вахта гәдәр орта мәктәбләр үчүн азәри дилинин грамматикасына аид јазылмыш бүтүн китаблардан үстүн вә мүнасиб бир дәрслик иди.

147 сәһифәдән ибарәт олан бу китабда сәрфин тә'рифи, тәнгид (дурғу ишарәләри), кәлмә, исим, изафәт, сифәт, зәмир, фе'л, зәрф, нида вә әдат һаггында мә'лумат верилмишдир.

«Түркчә сәрф-нәһв» китабына бу күнүн тәләби нөгтеји-нәзәриндән јанашдыгда бә'зи чидди гүсурларына бахмајараг, өз дөврүндә орта мәктәб шакирдләринә азәри дилинин грамматикасына аид нисбәтән асан вә анлашылан бир дилләр ардычыл билик вермәји гаршысында мәгсәд гојмуш вә гисмән дә буна мүвәффәг ола билмишди.

Бу заман мәтбуат сәһифәләриндә азәри дили тәдрисинин бә'зи мәсәләләринә даир вә мөвчуд програмлар һаггында бир сыра методик мәгаләләр чап олунмаға башланыр. Бунлара мисал олмаг үчүн: 1) Мүһиддинин 1923-чү илдә «Маариф вә мәдәнијјәт» журналынын 7-чи нөмрәсиндә «Мәктәбләрдә түркчә тәдрисаты»; 2) Чавад Имамвердијевин јенә 1923-чү илдә һәмин журналын 11-чи нөмрәсиндә «Түрк дили үсули-тәдрисләри»; 3) Исмајыл Һикмәтин 1925-чи илдә «Јени мәктәб» журналынын 2-чи нөмрәсиндә «Түрк дили дәрсләри насыл вә нә әсас үзрә верилмәли?»; 4) Тәһсин Гондуховун јенә һәмин илдә «Маариф ишчиси» журналынын 1-чи нөмрәсиндә «Мәктәбләримиздә имла тәдрисаты»; 5) Чаббар Әфәндизадәнин јенә һәмин журналын 1926-чы ил 6—7-чи нөмрәләриндә «Мәктәбләримиздә ана дили дәрсләри»; 6) Садыг Садыглынын һәмин журналын 1927-чи ил 8-чи нөмрәсиндә «Тәдрис китабларынын ислаһы»; 7) С. М. Кирмәншаһлынын јенә дә һәмин журналын 1927-чи ил 6—7-чи нөмрәсиндә «Бәдии гираәтин әсаслары»; 8) Әкрәм Чәфәрзадәнин «Јени мәктәб» журналынын 1929-чу ил 7 вә 9-чу нөмрәләриндә «Түрк дили вә әдәбијјаты програмы һаггында» вә с. бу кими мәгаләләри көстәрмәк мүмкүндүр.

1926-чы илдән артыг ибтидаи вә орта мәктәбләрдә чалышан азәри дили мүәллимләри, дарүлмүәллимин вә педагожи институт мәктәбләри үчүн азәри дилинин методикасына даир ајрыча китаб шәклиндә методик вәсаитләр јазылыб нәшр олунмаға башланыр. Бунлара мисал олмаг үчүн: 1) Мәммәдәли Садыгзадәнин 1926-чы илдә Бакыда чап етдирдији «Түрк дилинин үсули-тәдриси»; 2) профессор Бәкир Чобанзадәнин һәмин илдә Бакыда чап етдирдији «Түрк дили вә әдәбијјат үсули тәдриси»; 3) јенә дә профессор Бәкир Чобанзадә вә Ч. Мәммәдзадәнин 1932-чи илдә Бакыда чап етдирдикләри «Түрк дилинин методикасы» адлы әсәрләрини көстәрмәк олар.

Мәммәдәли Садыгзадәнин «Түрк дилинин үсули-тәдриси» адлы китабы о заман савад курсларында азәри дили дәрси

дејән мүәллимләр үчүн методик бир рәһбәр кими јазылыб нәшр едилмишди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Мәммәдәли Садыгзадәнин бу әсәри үмумиjјәтлә чох гүсурлу вә бу күнүн тәләбләринә гәтиjјән чаваб верә билмәмәсинә бахмајараг, китабын биринчи вә икинчи фәсилләриндә вахты илә фәһләләрә дәрс дејән мүәллимләр үчүн бә'зән фајдалы фикирләр дә вардыр. Мүәллиф хүсусән биринчи фәсилдә дил тәдриси үсулларынын тарихи һаггында чох кениш мә'лумат верә билмишдир.

Професссор Б. Чобанзадәнин 1926-чы илдә нәшр етдирдиjи «Түрк дили вә әдәбиjјатынын тәдриси үсулу» китабына кәлинчә гејд етмәлиjик ки, бу әсәр азәри дилиндә о вахта гәдәр чапдан чыхмыш вә мүкәммәл методик әсәрләрдән бири сајылмалыдыр.

Әсәрин кириш һиссәсиндән мә'лум олур ки, бу китабы јазмагдан әввәл мүәллиф ана дилинин тәдриси методикасына даир русча јазылмыш бир сыра әсәрләрдән истифадә етмишдир. Университетин шәрг факүлтәсиндә түрк дили вә әдәбиjјат методикасы курсу үзрә мүһазирәләр охудуғу заман һәмин материаллары системә салмыш вә «Түрк дили вә әдәбиjјаты үсули-тәдриси» ады илә нәшр етдирмишдир. Бу хүсусда мүәллиф јазыр:

«Бу әсәрин јалныз өз тәдгигатымыздан ибарәт олмадығыны сөјләмәјә еһтијач белә јохдур. Чүнки һәр бәһсдә мәнбәләримиз бир чох дәфәләр зикр едилмишдир. Бунунла бәрабәр әлифба, сәрф, доғру јазма... кими бәһсләрдә һәр кәсдән зијадә русларын көркәмли үсулчулары сајылан Ушаков, Афанасиjев, Пешковски, Соколов, Державин... кими алимләрин әсәрләриндән фајдаландығымызы ајрыча гејд етмәлиjиз»[1].

Професссор Б. Чобанзадәнин һәмин әсәри, 1925—26-чы илләрдә ана дилинин тәдриси методикасына даир мүәллимләрин әлиндә әсаслы бир вәсаит олмадығы вахтларда јазылыб нәшр етдирилмиш вә һәгигәтән заманы үчүн фајдалы бир аддым олмушдур. Бу әсәрдә әлифба тә'лиминин мүхтәлиф нөвләри, јахуд орфографија, имла, ифадә вә инша мәсәләләринә даир верилмиш мә'луматдан мә'лум олур ки, мүәллиф һәмин бәһсләрә даир русча вә харичи дилләрдә јазылмыш бир чох мәнбәләри охумуш вә онлардан јарадычы шәкилдә истифадә етмишдир.

---

[1] Бах, Б. Чобанзадә, «Түрк дили вә әдәбиjјатынын тәдриси үсулу», Бакы, 1926, сәһ. 6—7.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, «Түрк дили вә әдәбиjјатынын тәдриси үсулу» китабында азәри дили тәдриси илә гәтиjјән әлагәси олмајан «Дил вә фәлсәфә», јахуд «Түрк сәрфинин тарихчәси» кими бөјүк һәчмли бәһсләр артырылмыш вә ана дили тәдриси методикасынын бир сыра мүһүм мәсәләләри көлкәдә бурахылмышдыр.

Мәсәлән, һәмин әсәрдә грамматика тәдрисинин ајры-ајры мәсәләләри, шифаһи нитгин инкишаф етдирилмәси јоллары, лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси, азәри дилинә даир синифдәнкәнар көрүләчәк ишләр вә с. һаггында изаһат верилмәмишдир.

1932-чи илдә професссор Б. Чобанзадә Ч. Мәммәдзадә илә бирликдә «Түрк дилинин методикасы» адлы китабча нәшр етдирмишләр. 48 сәһифәдән ибарәт олан бу әсәрдә мүәллифләр педтехникум вә пединститут тәләбәләри үчүн азәри дилинин тәдриси методикасына даир бә'зи мә'луматлар вермишләр. Бурада:

1) политехник мәктәбләрдә дил дәрсләринин мөвгеји вә јени дил програмларынын әсаслары; 2) савад тәдриси үсуллары; 3) имла вә онун тәдрис үсуллары; 4) гираәт тәдрисинин үсулу; 5) грамерин тәдрис үсуллары; 6) дил мүәллиминин синифдәнхарич ишләри һаггында; 7) түрк дилинин гејри-түрк мәктәбләриндә тәдриси сәрлөвһәләри алтында ајры-ајры мәгалә шәклиндә изаһат вардыр.

Һәмин китабча ҮИК(б)П МК-нын 1931-чи ил 5 сентјабрда «Ибтидаи вә орта мәктәбләр һаггында» вә 1932-чи ил 25 августда «Ибтидаи вә орта мәктәбдә тәдрис програмлары вә режими һаггында» адлы тарихи гәрарларындан сонра јазылмыш илк методик вәсаит олдуғундан, ајры-ајры нөгсанларына бахмајараг дөврү үчүн хүсуси әһәмиjјәтә маликдир.

ҮИК(б)П МК-нын 1931-чи ил 5 сентјабр вә 1932-чи ил 25 август тарихли гәрарларындан сонра артыг педагожи мәтбуатда ибтидаи вә орта мәктәбдә азәри дили тәдрисинин мүхтәлиф саһәләринә даир мәгаләләр нәшр олунмаға башланыр ки, әлбәттә, бунларын һамысы һаггында бурада данышмаг мүмкүн дејилдир.

1942-чи илдә Г. Әләкбәрли, Ј. Зејналов, Ә. М. Гафарлы вә М. Әләкбәровун јаздыглары «Ибтидаи мәктәбдә Азәрбајчан дили методикасы» адлы мүкәммәл китаб Бакыда нәшр олунмушдур. Педагожи мәктәбләр үчүн методик бир вәсаит кими јазылмыш бу гијмәтли әсәр, ибтидаи мәктәбдә дил методикасынын әсас мәсәләләрини кениш вә ардычыл шәкилдә әһатә

Scanned with CamScanner

етдијиндән вахты илә Азәрбајчан ССР Халг Маариф Комиссарлығы тәрәфиндән мүкафатланмышды.

1946-чы илдә Ј. Зејналовун ибтидаи мәктәб мүәллимләри үчүн јаздығы «Һүснхәт тә'лими» адлы көзәл методик вәсаити дә чапдан чыхмышды.

Кет-кедә орта мәктәбләрдә азәри дили тәдрисинин методикасына даир әсәрләрин дә нәшринә бөјүк бир еһтијач һисс олунмаға башланыр. Һәмин еһтијачы, гисмән дә олса, тә'мин етмәк мәгсәди илә А. Абдуллајевин 1945-чи илдә «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили» (методик вәсаит); 1951-чи илдә һәмин мүәллифлә бирликдә Н. Һачыјев вә И. Әлизадәнин «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили» китабы; 1956-чы илдә А. Абдуллајевин «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы» вә 1958-чи илдә «Азәрбајчан дили тәдрисинин тарихинә даир», јенә һәмин мүәллифин 1960-чы илдә «Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы», 1961-чи илдә «Үслубијјат мәшғәләләринин методикасы», 1962-чи илдә «Ибтидаи мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы», 1964-чү илдә, јенидән ишләниб тамамланмыш «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы», 1966-чы илдә «Азәрбајчан дилинин тәдриси тарихиндән» вә «Мүәллимин нитг мәдәнијјәти һаггында» китаблары; Ә. Әфәндизадәнин 1954-чү илдә «V—VII синифләрдә шакирдләрин орфографик сәһвләри вә онларла мүбаризә етмәк јоллары һаггында» вә 1958-чи илдә «Грамматик тәһлил һаггында» адлы китаблары; 1956—1966-чы илләрдә Азәрбајчан Дөвләт Елми-Тәдгигат Педагокика Институтунун елми ишчиләри: Ә. Әфәндизадә, Б. Әһмәдов, М. Һәсәнов вә Ј. Әфәндијев тәрәфиндән јазылмыш ики чилдлик «Азәрбајчан дилинин тәдриси» китаблары, 1967-чи илдә Б. Әһмәдовун «Ана дили дәрсләриндә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк јоллары» вә с. бир сыра башга әсәрләри көстәрмәк олар.

Азәри дили тәдриси методикасынын мүхтәлиф саһәләрини елми чәһәтдән тәдгиг едиб ишыгландырмагда, јахшы мәктәб вә габагчыл дил мүәллимләринин бу саһәдәки иш тәчрүбәләрини өјрәнмәк вә јајмагда «Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә шәклиндә бурахылан «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин дә мүәјјән фәалијјәти вардыр.

Азәри дилинин грамматикасы үзрә мәктәб дәрсликләринә кәлинчә бурада да дилчи алим вә методистләримиздән: профессор Ә. Дәмирчизадә, профессор М. Ширәлијев, М. Һүсејнзадә вә С. Чәфәров; досентләримиздән: Абдулла Шәриф, Абдулла Тағызадә, Идрис Һәсәнов, Әзиз Әфәндизадә, Јәһја Кәримов кими мүәллифләр илләрдән бәри чалышараг, грамматика дәрсликләри јазмаг, елми грамматикадан мәктәб грамматикасы һазырламагда, дил програмларынын гајдаја салынмасында хүсуси фәалијјәт вә хидмәт көстәрмишләр. Бу мүәллифләрин мүхтәлиф вахтларда тәртиб етдикләри дәрсликләр илләрлә мәктәбләримиздә истифадә олунмуш вә бә'зиләриники исә елә бу күн дә истифадә олунмагдадыр.

Сов.ИКП Мәркәзи Комитәси вә ССРИ Назирләр Советинин «Орта үмумтәһсил мәктәбинин ишини даһа да јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» чыхардығы гәрара ујғун олараг, һазырда азәри дилинин тәдрисини даһа да јахшылашдырмаг, онун кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији бир сыра тәдбирләр көрмүшдүр: сәккизиллик мәктәбләр үчүн «Азәрбајчан дили» програмынын лајиһәси чапдан чыхыб, мүәллимләрин кениш мүзакирәсинә верилмиш, 1967-чи илдән азәри дили үзрә јени тәләбләрә чаваб верә биләчәк дәрсликләр тәртиб етмәк үчүн мүәллифләр һеј'әти мүәјјәнләшдирилмиш вә бир сыра методик вәсаитин нәшр олунмасы нәзәрдә тутулмушдур.

Хошбәхт халгымыз Өлкәмиздә Совет һакимијјәти гурулмасынын шанлы 50 иллијини бөјүк бир севинч вә шадлыг һисси илә гаршылајыр. Совет һакимијјәти илләриндә өлкәмиз, елм, мәдәнијјәт, техника, тәсәррүфат вә халг маарифи саһәсиндә мисилсиз наилијјәтләр әлдә етмишдир. Биз бүтүн бу мүвәффәгијјәтләримиз вә гәләбәләримиз үчүн Коммунист Партијасына, Совет дөвләтинә миннәтдарыг.

Scanned with CamScanner

ЈАЗЫ ТӘ'ЛИМИНДӘ БӘ'ЗИ ПРИЈОМЛАРЫН ТӘТБИГИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Нагы КҮНӘШЛИ

Тәчрүбә көстәрир ки, ибтидаи синифләрдә јазы тә'лиминин јүксәк сәвијјәдә кечмәси үчүн мәшғәләләрин конкрет материаллар үзәриндә гурулмасынын бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мәһз она көрә дә мүәллим јазы мәшғәләләри үчүн елә материаллар сечмәлидир ки, һәмин материал шакирдләри мүстәгил тәфәккүрә тәһрик етсин. Буна исә анчаг мәшғәләјә һәртәрәфли һазырлашмаг нәтичәсиндә наил олмаг мүмкүндүр.

Бә'зи синиф мүәллимләри бу саһәдә јахшы иш тәчрүбәси газанмышлар. Мәсәлән, Д. Мурадханова (Чәлилабад шәһәриндәки 2 нөмрәли мәктәбин мүәллими) һәлә јај тә'тили заманы дәрс илинә һазырлыгла әлагәдар олараг, һәр шејдән әввәл, кечән дәрс илиндә апардығы јазы ишләрини нәзәрдән кечириб тәһлил едир. О, дәрс илиндәки мүвәффәгијјәт вә нөгсанларыны бир даһа јадына салыр, һәмин нөгсанларын јени дәрс илиндә арадан галдырылмасы үчүн көрәчәји тәдбирләри мүәјјәнләшдирир. Лакин мүәллим тәкчә мүвәффәгијјәт вә нөгсанлары мүәјјәнләшдирмәклә кифајәтләнмир. О, һәр һансы бир јазы дәрсинә һазырлашаркән һәмин мүвәффәгијјәт вә нөгсанлары нәзәрә алараг өз ишини планлашдырыр. Белә һазырлыг исә апарылачаг ифадә, инша, имла јазыларын мүхтәлиф нөвләрини мүәјјәнләшдирмәкдә мүәллимә көмәк едир.

Д. Мурадханова шакирдләрә бә'зән мүхтәлиф суаллар вермәклә јазы дәрсинә башлајыр. Мәсәлән, «Кечән јазы дәрсиндә бурахдығын сәһвләри нечә дүзәлтдин? Бунлары даһа һансы мисалларла сүбут едә биләрсән? Ким ев тапшырыгларыны јеринә јетирәркән чәтинлик чәкмишдир? Һансы сөзүн јазылышы сизин үчүн там ајдын дејилдир? Кечән јазы дәрсиндә ким һансы јазы гајдасыны позмушдур? Чәтинлији сиз арадан нечә галдырдыныз» вә с.

CamScanner ile tarandı

Мүәллим бир шакирддән сорушаркән синфи дә јаддан чыхармыр: «Сән дә башга мисал фикирләш. Ким бу чавабы тамамлајар? Ким буна башга мисал фикирләшиб дејәр?

Бу суала ким даһа јахшы чаваб верәр? Сиз нечә фикирләширсиниз? Чаваб нә үчүн анчаг белә олмалыдыр? Сүбут един» вә с.

Әкәр шакирд бу вә ја дикәр суала нүмунә дејә билмирсә, мүәллим она дәрслијин мүвафиг сәһифәсиндәки мәтни охумағы тәклиф едир.

Һәмин шакирд көстәрилән материалы охујана гәдәр, мүәллим синфи унутмур, башга шакирдләрлә мәшғул олур.

Мүәллим чох аз һалда ев тапшырыгларыны синифдә јохлајыр, кечән дәрсдә верилмиш билији мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә евдә јеринә јетирилмиш тапшырыглардан синифдә дә истифадә едир. Бә'зән дә ев тапшырығындакы чүмләләрдән мүәјјән нитг һиссәләрини тапмағы, бу вә ја башга сөзүн нә үчүн анчаг белә јазылдығыны шифаһи изаһ етмәјә, чүмләләрдәки бүтүн сөзләрдә саит вә ја самитләрин алтындан хәтт чәкмәји, чүмләнин баш вә ја икинчи дәрәчәли үзвләрини көстәрмәји, мүәјјән фе'лләр тапыб дәфтәрә көчүрмәји вә с. шакирдләрә тәклиф едир.

Д. Мурадханова һәр күн «чәтин» сөзләр үзрә шакирдләрә тапшырыглар верир. Бу мәгсәдлә дә о, јазы тахтасында мүвафиг сөзләри гејд едир, сонра исә һәмин сөзләри позур, онларын јеринә үч нөгтә гојур. Чағырылмыш шакирд лазым олан сөзү үч нөгтәнин јериндә әввәлчә сөјләјир, сонра исә мүвафиг һәрфин алтындан хәтт чәкир.

Бүтүн чәтин сөзләр шакирдләр тәрәфиндән һечаларла јазылыр. Бундан әлавә, шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији илә һәмин сөзләрин јазылышы илә әлагәдар олараг бир нечә тапшырыг да јеринә јетирирләр. Даһа сонра онлар чүмлә тәртибиндә, синифдә апарылан, евә тапшырылан јарадычы ишләрдә дә мүнтәзәм олараг һәмин сөзләрдән истифадә едирләр.

Мүәллим «Бу сөзләри белә јаз» башлығы алтында тәхминән узуну 50 вә ени 50 см олан хүсуси вәрәгә һазырлајыб синфин көркәмли јериндән асыр. Өјрәнилмиш бүтүн чәтин сөзләр һәмин вәрәгдә әлифба сырасы илә јазылмышдыр.

Бир нечә сөз өјрәнилдикдән сонра мүәллим һәмин сөзләрдән чүмләләр вә ја рабитәли кичик мәтнләр тәртиб едир, имла јазы иши апарыр. Беләликлә, јазылышында сәһв бурахылмыш сөзләри о, нөвбәти дәрсдә јенидән диктә едиб (јазы тах-

Scanned with CamScanner

тасында вә ја ев дәфтәрләриндә) шакирдләрә јаздырыр. Лакин јери кәлдикдә һәмин сөзләрин јазылышы гајдасыны да тәкрар едир, шакирдләр һәмин сөзләри өз лүғәтчәләринә јазырлар.

Д. Мурадханова зәиф шакирдләрлә ајрыча мәшғул олур. Бу мәгсәдлә дә онларла фәрди мәшғул олмаг үчүн ајрыча тапшырыглар сечир вә ја тәртиб едир.

Үмумијјәтлә, һәр дәрсдә бүтүн синфә јохлама-тәкрар характерли мүстәгил тапшырыглар верир. Бу мәгсәдлә мүәллим тапшырыг сечир вә ја тәртиб едәркән чалышыр ки, нәинки материалыны, һәмчинин кечилмиш, нисбәтән чәтин, јахшы мәнимсәнилмәмиш, даһа мүһүм мөвзулары да тәкрар етмәк, möһкәмләндирмәк мүмкүн олсун.

Бу мәгсәдлә дә мүәллим јазы тахтасында гејд олунмуш чәдвәлдән (чәдвәл дәрсдән габаг јазы тахтасында чәкилир) истифадә едир. Һәмин чәдвәл исә «фикирләш» (шәкилчи бә'зән сөзүн сонунда, бә'зән дә ортасында бурахылмышдыр) вә «Белә јаз» башлыгларындан ибарәтдир. Шакирдләр нөгтәләрин јеринә ујғун шәкилчиләр фикирләшиб сөјләјир, сонра да онлары һәмин чәдвәлин графасында јазырлар.

Мүәллим, шакирдләрин синифдә вә евдә јеринә јетирмәк үчүн белә тапшырыглардан тез-тез истифадә едир.

Евдә јеринә јетирмәк үчүн о, систематик олараг хәбәрдарлыг етмәклә дә шакирдләрә мүстәгил тапшырыглар верир.

Һәмин чүмләләри мүәллимин тәклифи илә бир шакирд учадан охујур. Сонра исә бир шакирд чүмләни үзвләринә, икинчи нитг һиссәләринә көрә тәһлил едир, үчүнчү шакирд саитләри, дөрдүнчү шакирд исә галын вә инчә саитләри көстәрир.

Белә приjом кечилмиш материалы систематик олараг тәкрар етмәјә имкан верир.

Д. Мурадханова шакирдләри анчаг бу нөв чалышмалар үзәриндә ишләтмәклә дә кифајәтләнмир. Бә'зән о, бүтүн синфә, бә'зән һәр сыраја јохлама мәгсәди илә дә мүәјјән тапшырыглар верир.

Шакирдләр үчүн суаллар тәртиб едәркән мүәллим верилмиш билији јохламағы вә мөһкәмләндирмәји гаршысында мәгсәд гојур. Белә һалда о, бу вә ја дикәр грамматик гајданы шакирдләрдән сорушмаға чалышыр. Бә'зән дә о, мүәјјән сөзләр, чүмләләр верир вә шакирдләрдән сорушур: «Бу вә ја дикәр сөз нә үчүн анчаг белә јазылмышдыр? Буну даһа һансы нүмунә илә субут етмәк олар?» вә с.

CamScanner ile tarandı

Дүнја Садыгованын (Чәлилабад, Низами адына сәккизиллик мәктәбдән) тәчрүбәси көстәрир ки, сәһвләр үзәриндә апарылан систематик иш савадлы јазы үчүн сәмәрәли васитәдир. Дүнја мүәллим бу саһәдәки тәчрүбәсиндән данышаркән дејир:

— Әкәр сәһв бу күн бурахылмышдырса, мән һәмин күн дә онларын арадан галдырылмасы үзәриндә чидди ишләмәјә башлајырам. Чохлу сәһв бурахылмыш јазы ишини дәрсдән сонра шакирдләрлә бирликдә јохлајырам. Әкәр сәһвләр кечилмәмиш бу вә ја дикәр грамматик гајдаја аиддирсә, онлары өзүм дүзәлдирәм. Сәһвләр кечилмиш грамматик гајдалара аид оларса, сәһв сөз олан сәтрин гаршысында мүәјјән шәрти ишарә гојурам (бу шәрти ишарәләри шакирдләр јахшы билирләр). Сөзүн дүзкүн формасыны јазырам, бунун сәһв јазылмыш һиссәсинин алтындан хәтт чәкирәм. Бу заман шакирд мәнимлә үзбәүз дајанмыш олур. О, һәмин сөзүн дүзкүн јазылышы гајдасына ујғун мисаллар сечир, һәр сәһв үзрә һәмин шакирдә евдә ичра етмәк үчүн конкрет тапшырыг верирәм. Нөвбәти дәрсдә нәинки грамматикадан вердијим чалышмаларын јеринә јетирилмәсини, һәмчинин сәһвләр үзәриндә апарылан ишин нәтичәсини дә јохлајырам. Еләчә дә һәр күн бу иши јеринә јетирирәм.

Бүтүн сәһвләр бир гајда олараг һәр јазы ишиндән сонра дүзәлдир. Шакирдләр дәфтәрләриндә «Дүзәлиш» сөзүнү јазыб ишә башлајырлар.

Сәһвләр үзәриндә ишләмәк мәгсәди илә шакирдләр үчүн јаддаш тәртиб етмишәм. Һәмин јаддаш ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Јазылышында сәһвә јол верилмиш сөзү дәфтәрдә 3 дәфә тәкрар јазмаг.

2. Һәмин сөзү дефислә һечалара ајырмаг.

3. Бүтүн чүмләни сәһвсиз вә диггәтлә дәфтәрә көчүрмәк.

4. Сәһв јазылмыш сөзү көк вә шәкилчијә ајырмаг.

5. Сөзә суал гојмаг вә исмин һансы һалында олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк.

6. Сөзү дүзкүн јазмаг вә һәмин сөзә ујғун гајданы тәкрар етмәк. Һәмин гајданы дәфтәрә гејд етмәк.

Шакирд һәмин јаддашдан истифадә едәркән шакирдләр сәһвләр үзәриндә шүурлу вә мүнтәзәм ишләјирләр. II синифдә дәфтәрдә сәһвләрин гаршысында бә'зән рәгәмләр (1 вә ја 2) јазырам. Әкәр сөзүн гаршысында бир рәгәми јазылмышса,

Scanned with CamScanner

шакирдләр һәмин сөзү лүғәтчәдән тапыб дәфтәрдә 3 дәфә јазмалы вә ону јадда сахламалыдырлар.

Әкәр сөзүн гаршысында «2» рәгәми гејд олунмушса, шакирдләр һәмин сөзү һечалара бөлүрләр. Һәрф бурахылдыгда вә ја сөз сәтирдән-сәтрә дүзкүн көчүрүлмәдикдә шакирдләр бу тапшырығы јеринә јетирирләр.

III синифдә 3, 4, IV синифдә 5, 6 рәгәмләриндән бу мәгсәдлә истифадә едирәм. Беләликлә, шакирдләр сәһвләрини мүәјјәнләшдирмәјә вә груплашдырмаға алышырлар.

Сәһвләр үзәриндә иши јохлајычы характердә олан имла јазыдан сонра апарырам. Бунун үчүн дә хүсуси дәрс ајырырам. Шакирдләр сәһифәнин ајрылмыш енсиз јериндә сәһв сөзүн дүзкүн формасыны јазырлар. Бу кағызлары шакирдләр синфин учот сәһифәсиндә өз фамилијасы гаршысында олан чибчијә гојурлар.

Бир нечә вахтдан сонра һәмин сөзләрдән «Сәһвләрин изи илә» имла јаздырырам. Беләликлә, һәмин сөзләрин шакирдләр тәрәфиндән нечә мәнимсәнилдијини јохлајырам.

Кечилмишләрин тәкрарында бу вә ја дикәр грамматик гајданын мүгајисәсинә диггәт јетирирәм. Мәсәлән, II синифдә үмуми исимләрлә хүсуси исимләрин јазылышына аид гајданы шакирдләр мүстәгил мүгајисә едирләр.

Бундан әлавә, шакирдләри јарадычы характердә олан ишләр үзәриндә дә ишләдирәм. Мәсәлән, шакирдләр мүәјјән мөвзулар үзрә сөзләр ахтарыб тапырлар, јахшы мәнимсәнилмиш сөзләрдән истифадә едәрәк кичик иншалар јазырлар вә с. Мән шакирдләрә тез-тез белә тапшырыглар да верирәм. Мәсәлән, сәһв јазылмыш јахын вә ујғун олан сөзләри лүғәтчәјә көчүрмәк шифаһи грамматик (чүмлә үзвләринә вә ја нитг һиссәләринә көрә) тәһлил апармаг, ујғун мисаллар фикирләшиб тапмаг вә с.

Б. Ағајев (Лерик рајонундакы интернат-мәктәбин мүәллими) шакирдләри дә орфографија вәрдишләрини тәкрар етмәк вә мөһкәмләндирмәкдән өтрү сечмә јолла көчүрмәдән вә сечмә сөзләр имласындан да истифадә едир.

Белә пријомлар һәм вахта гәнаәт едир, һәм дә һазырда мәнимсәнилмиш орфографик вәрдишә шакирдләрин диггәтини чәлб едир, — дејә мүәллим өз фикрини јекунлашдырды.

Б. Ағајев һәлә I синифдә, әлифба тә'лими дөврүнүн орталарында шакирдләрин диггәтини јазылы нитглә шифаһи нитгин фәргинә чәлб едир.

CamScanner ile tarandı

Б. Ағајев һәлә илк күнләрдән ев тапшырыгларыны дүзкүн вә мәс'улијјәтлә јеринә јетирмәји шакирдләрдән тәләб едир. Бу мәгсәдлә дә илк күнләрдә шакирдләр ев тапшырыгларыны мүәллимин рәһбәрлији илә синифдә јеринә јетирирләр. Үмумијјәтлә, ев тапшырыгларыны јеринә јетирмәк үчүн ашағыдакы гајда гәбул едилмишдир:

1. Јеринә јетирилдикдән сонра тапшырыгдакы сөзләри лүғәтчәдән тапыб јохламаг.

2. Тапшырығы јеринә јетирәркән бу вә ја дикәр гајданы дәрсликдән охујуб тәкрар етмәк.

3. Дәфтәри парта үзәриндә дүзкүн гојмаг; мәктәбдә өјрәдилән гајдада отурмаг.

4. Кечән јазы дәрсиндә бурахылмыш сәһвләри нәзәрдән кечириб дүзәлтмәк.

5. Јорғунлуг һисс етдикдә 10—15 дәгигә истираһәт етмәк.

6. Тапшырығы тәмиз, сәлигәли, ајдын јазмаға чалышмаг.

7. Тапшырығы ичра етдикдән сонра ону чидди вә диггәтлә јохламаг.

Шакирдләр бурахдыглары сәһвләри дәфтәрләриндә дүзәлтдикдән сонра јени јазыја башлајырлар.

Бу бир гајда олараг синифдә гәбул олунмушдур. Бүтүн шакирдләр она чидди риајәт едирләр.

Scanned with CamScanner

ИБТИДАИ СИНИФЛӘРДӘ ИФАДӘ ЈАЗЫЛАР ВӘ БУНЛАРЫН АПАРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Р. МӘММӘДОВ,
Астара РХМШ-нин инспектору.

Мәктәб тәһсилинин үмуми системиндә ибтидаи синифләр мүһүм јер тутур. Ушаглар охумаг, јазмаг, һесабламаг вәрдишләринә ибтидаи синифләрдән јијәләнир, онларын јазылы вә шифаһи нитги формалашыр. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгини ибтидаи синифләрдән дүзкүн тәшкил етдикдә, јухары синифләрдә дә бу саһәдә чәтинлик һисс олунмур. Буна көрә дә, ибтидаи синифләрдә савадлы вә дүзкүн јазы вәрдишләри ашыламагла јанашы, ушагларда өз фикирләрини ајдын ифадә етмәк, мүстәгил мүһакимә јүрүтмәк, фикир вә һиссләрини јазылы сурәтдә әсасландырмаг бачарығы да ашыланмалыдыр. Бу чәһәтдән ибтидаи синифләрдә апарылан бир чох јазыларла јанашы, ифадә вә инша јазыларынын да бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мәктәб тәчрүбәси тәсдиг етмишдир ки, I синифдән башлајараг ифадә вә инша јазылар верилмәлидир. Чүнки биринчи ил мәктәбә гәдәм гојан ушаг ән садә әшјалара дүзкүн нәзәр јетирмәји, дүзкүн фикирләшмәји вә фикрини сәрбәст ифадә етмәји өјрәнмәјә мөһтачдыр.

Мәһз буна көрә Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин 1966-чы илдә ибтидаи синифләр үчүн тәсдиг етдији дөвләт програмында да ифадә вә инша јазылара кениш јер верилир, бу јазылар әһәмијјәтли дәрәчәдә артырылмышдыр. Лакин буна бахмајараг, ибтидаи синиф мүәллимләринин ишләри илә танышлыг көстәрир ки, бә'зән ја ифадә вә ја инша јазылары башга нөв јазыларла әвәз едилир вә ја формал олараг ифадә вә инша нөвү көстәрилмәклә кифајәтләнир, јахуд да бу јазылары апармагдан чәкинирләр. Мүшаһидәләр тәсдиг етмишдир ки, ифадә вә инша јазыларына бир чох ибтидаи синиф мүәллимләринин бу чүр лагејд мүнасибәти, биринчи нөвбәдә һәмин јазыларын апарылмасы методикасыны дәриндән билмәмәләридир. Һәм дә бу мүһүм саһәјә методик әдәбијјатда лазыми гәдәр јер верилмәмәси, габагчыл ибтидаи синиф мүәллимләринин иш тәчрүбәсинин мәтбуат сәһифәләриндә ишыгландырылмамасы да буна мәнфи тә'сир көстәрир. Һәмин мәгаләдә I—IV синифләрдә ифадә јазыларынын методикасы һаггында кениш данышмасам да, рајонумузда бир сыра габагчыл ибтидаи синиф мүәллимләринин тәчрүбәсинә әсасланыб бә'зи мүһүм мәсәләләри гыса да олса шәрһ етмәјә чалышачағам.

Охунмуш бәдии әсәрин вә һәчмчә кичик һекајәләрин шүурлу вә мөһкәм анлашылмасы, онун мәзмуну әтрафында фикирләшмәк һәм јазылы вә һәм дә шифаһи шәкилдә апарыла биләр. Ифадә јазы, сәрбәст јазыја кечмәк үчүн ахырынчы мәрһәләдир. Ифадә јазмаг, бәдии мәтнләрин вә кичик һәчмли һекајәләрин шакирдләрин өз дили илә ифадә етмәси демәкдир. Бурадан да ајдын олур ки, ифадә јазылар шакирдләрин һәм шифаһи вә һәм дә јазылы нитгләрини инкишаф етдирмәк үчүн ән јахшы јазы нөвләриндән бирмдир. Ифадә јаздырмаг үсулу вә ишдә јүксәк мүвәффәгијјәт әлдә етмәк һеч дә чәтин дејилдир.

Мүәллим илк нөвбәдә шакирдләрә ифадә јазмағы өјрәтмәли, охунан әсәрин мәзмунуна фикир вермәји, ону идејача дәрк етмәји, дилинә диггәт јетирмәји өјрәтмәлидир.

Мүәллим чалышмалыдыр ки, ифадә јаздырачағы мәтнин мәзмунуну шакирдләр билсинләр, мәтндәки һиссәләри вә онлар арасындакы әлагәни бир-бириндән ајырмағы бачарсынлар. Шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр ки, онлар мәтни дәгиг, ардычыл вә дүзкүн ифадә етмәк үчүн ујғун сөзләри сечиб ишләтмәкдә мүстәгилдирләр. Бүтүн вәрдишләри шакирдләрә өјрәтмәк үчүн мүәллим габагчадан бир сыра һазырлыг ишләри апармалыдыр. Мәктәбләрдә мүәллимләрин ишләри илә танышлыг көстәрир ки, бир чох мәктәбләрин I—II синифләриндә апарылан ифадә јазылар формал характер дашыјыр, III—IV синифләрдә исә ифадә јазылар сәтһи кечирилир. Бә'зән мүшаһидә едирсән ки, мүәллим мәтни охујур, мәзмунуна аид бир нечә суал верир, ушагларын иштиракы олмадан һазыр планы јазы тахтасында јазыб, сонра да јазмағы тәклиф едирләр. Бә'зән дә инша характерли мөвзулар: Мәс: «Бизим синиф», «Бизим мәктәб» вә саир сәрбәст мөвзуларда ифадә јазмағы шакирдләрә тәклиф едирләр. Көрүндүјү кими, бу, мүәллим, һәм дә шакирдләри бөјүк чәтинлик гаршысында го-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

јур, нәтиҹәдә шакирдләрдә ифадә јазмаг һәвәси сөнүр. Тәҹрүбә көстәрир ки, габагҹыл мүәллимләр ифадә јазмағы өјрәдир, габагҹадан бир сыра һазырлыг ишләри апарырлар. Шакирдләрә јазылаҹаг мәтнин, бәдии парчанын мәзмунуну баша салыр, мәтн үзәриндә иш апарыр, ону шакирдләрин коллектив иштиракы илә планлашдырыр, һекајәнин гурулушу вә дили илә шакирдләри таныш един вә с. Бу ҹүр олдугда шакирд дүзкүн вә шүурлу јазыр ән зәиф ушаг белә јазыда мүвәффәгијјәт газана билир.

I синифдә икинҹи јарым илдән башлајараг шакирдләрә ифадә јаздырмаг үчүн тәмринләр апарылмалыдыр. Белә ки, охудуглары вә ешитдикләри кичик һекајәләрә аид суаллар јазмалы, онлара јазылы ҹаваб алынмалыдыр. Мүәллим чалышмалыдыр ки, илк мәрһәләдә суалларда олан сөзләрин чоху ҹавабда тәкрар олунсун. Бир нечә бу ҹүр тәмрин апарылдыгдан сонра һәр бир суала бир нечә сөз әлавә етмәји, нәһајәт һәр бир суала үч-дөрд ҹүмлә илә ҹаваб вермәји өјрәтмәлидир. Бу ҹәһәтдән рајонумузун Сијаку кәнд сәккизиллик мәктәбин мүәллими Исмајыл Мәммәдовун тәҹрүбәси мараглыдыр. Мүәллим I синифдә ушагларын јаш сәвијјәсинә вә програмын тәләбинә ујғун олараг бәдии парча сечир, ону охумаздан габаг мәзмунуна мүвафиг суаллар верир, тәсвир олунан һадисә һаггында шакирдләрдә мөһкәм тәсәввүр јарадыр. Мүәллим «Гышда» һекајәси үзрә ушагларда тәсәввүр јаратмаг үчүн ашағыдакы гајдада мүсаһибә тәшкил едир. Ушаглар, илин һансы фәслидир? (Гыш фәслидир). Гышда чохлу нә јағыр? (Гар). Ушаглар гардан нә дүзәлдирләр? (Гар адамы). Гар адамын бурну нәдән дүзәлдилир? (Көкдән). Көзләри нәдән дүзәлдилир? (Көмүрдән).

Мүәллим һекајә әсасында гурдуғу бу гыса мүсаһибәдән сонра дејир:

— Ушаглар, гыш һаггында башга мараглы әһвалатлардан да демәк олар. Сиз гыш һаггында чох шеј билирсиниз. Охујаҹағым һекајә әсасында суаллара бә'зи сөзләр әлавә етмәклә, кичик бир һекајә јазаҹагсыныз.

Мүәллим «Ифадә мәтнләри» мәҹмуәсиндән «Гышда» һекајәсини охујур, онун мәзмунуну, ардычыллығыны ајдынлашдырыр. Сонра ушаглара мүраҹиәтлә:

— Мән һансы фәсил һаггында һекајә охудум?

— Гыш һаггында һекајә охудунуз.

— Гышда һавалар нечә кечир?

CamScanner ile tarandı

— Гышда һавалар чох сојуг кечир.

— Зәмиләр вә ағачлар нә илә өртүлүр?

— Зәмиләр вә ағачлар гарла өртүлүр.

— Ушаглар гардан нә дүзәлдирләр?

— Ушаглар гар адамы дүзәлдирләр вә с.

суаллар әсасында һекајәнин мәзмунуну ардычыл шәкилдә изаһ едир, сонра да јазы тахтасында «Гышда» һекајәсинә аид суалларын үстүнү ачыр. Суаллар јухарыда гејд етдијим кими тәртиб едилмишдир. Шакирдләр суаллары синифдә охујур вә она шифаһи ҹаваб верирләр. Синфин бүтүн ушаглары суаллары охујур, сонрадан ҹаваблары учадан тәкрар едирләр. Мүәллим мәтндә олан сөзләрин лүғәтини, ҹүмләнин әввәлиндә кәлән сөзләрин бөјүк һәрфлә јазылмасыны, һәм дә ҹүмләнин сонунда нөгтә гојулмасыны, дәфтәр, гәләм, мүрәккәб вә с. дән истифадә етмәк һаггында бир сыра мәсләһәтләр вердикдән сонра һекајәни бир дәфә дә өзү охујур, нәһајәт јазы башланыр. Мүәллим парталарарасы кәзир, чәтинлик һисс едән шакирдләрә фәрди јанашыр вә с. Јазы гуртарандан сонра ону 1—2 нәфәрә охутдурур, мүшаһидә етдији сәһв јазылан сөзләрин јазылыш гајдасыны сорушур, изаһ едир вә с.

Исмајыл мүәллим јухарыдакы үсулу I синифдә апардығы ифадә јазыларынын илк мәрһәләсиндә тәтбиг едир. Сонракы јазыларда тәдриҹи олараг ушагларын мүстәгиллијинә дә ҹидди фикир верир. О, тәртиб етдији суаллара шифаһи ҹаваб алдыгдан, мәзмун үзәриндә иш апарылдыгдан сонра суаллары сәссиз охујуб, ҹаваб вермәк үсулларына кечир.

Тәҹрүбә көстәрир ки, јухарыдакы гајда I синфин сонуна кими давам етдикдә, ушаглар ифадә јазмаг вәрдишләринә шүурлу сурәтдә јијәләнирләр.

II синифдән башлајараг ифадә јазмағы план үзрә апармаг мәсләһәтдир. Бу заман ифадә үчүн көтүрүлмүш мәтн һиссә-һиссә изаһ олунмалыдыр. Мүәллим һекајәни әввәлҹә охумалы, мәзмуна аид јығҹам мүсаһибә апармалыдыр. Јазы тахтасында планы јазмалы, һиссәләрини шакирдләрә баша салмалы, нәјин һаггында јазмағы, ҹүмләләри нечә гурмағы, фикирдәки ардычыллыг, јазы ләвазиматындан истифадә етмәк вә с. шакирдләрә баша салмалыдыр. Бу ҹәһәтдән Пенсәр кәнд орта мәктәбинин мүәллими Мухтар Ағајев ифадә јазыларыны чох мараглы тәшкил едир. Мүәллим II синифдә «Мәним јолдашым» мәтнини белә јаздырмышдыр.

«Мәним синиф јолдашларым чохдур. Рамизлә бир партада отуруруг. О, дәрсләрини јахшы билмирди. Шәкил чәкмә-

Scanned with CamScanner

јн чох севир. Мән дәрсләри һазырламагда она көмәк едирдим. Инди чох јахшы охујур. О да шәкил чәкмәји мәнә өјрәтди. Һәр кәсин борчудур ки, јолдашына көмәк етсин».

Мүәллим ифадә мәчмуәси́ндән мәтни охумаздан әввәл јолдашлыг һаггында мүсаһибә тәшкил едир. Синиф јолдашы, јол јолдашы, әмәк јолдашы вә с. һаггында сөһбәт ачыр, ушагларын мүшаһидәләри әсасында суаллар вериб чаваб алыр, сонра «Мәним јолдашым» һекајәси үзрә ифадә јазмағы билдирир. Һекајәни әввәлчә бир дәфә охујур, јазы тахтасына јаздығы планын үстүнү ачыр, план әсасында фәрди вә коллектив шәкилдә учадан вә нәфәсдән чаваблар алыр. Нәһајәт бир дәфә дә мәтни охудугдан сонра, шакирдләрә план әсасында јазмағы тәклиф едир. Јазы гуртарандан сонра мүәллим ону бир-ики шакирдә охутдурур, парталарарасы кәздији заман мүшаһидә етдији бә'зи үмуми нөгсанлары коллектив шәкилдә ислаһ едир.

Ифадә јазынын бу чүр һазырлыглы кечмәси шакирдләрдә фикри ардычыл јазмаг, сөзләри чүмлә ичәрисиндә ишләтмәк, мәтнин мүхтәлиф һиссәләри арасында рабитә јаратмаг вәрдишләри јарадыр. Тәчрүбә көстәрир ки, I—II синифләрдә ифадә јазы үзәриндәки иш кетдикчә мүрәккәбләшир, ушаглар тәдричи олараг мүстәгил ишләмәк вәрдишинә јијәләнирләр. Илк күнләрдә ифадәнин планы мүәллим тәрәфиндән һазырланыр, ушаглар ифадә јазмаг вәрдишинә јијәләндикдән сонра мүәллимин көмәји илә планы өзләри тутмалыдырлар. Бә'зи мүәллимләр «Ифадә мәтнләри» мәчмуәсиндә планын һазыр верилмәсиндән суи истифадә едәрәк, планы һазыр шәкилдә шакирдләрә верир, план тәртиб етмәк, шакирдләри сәрбәст ишләтмәк тәмринләриндән истифадә етмирләр. Бу да тамамилә дүзкүн дејилдир. Мәчмуәдә верилән план мүәллимләрин ишинә истигамәтверичи характер дашыјыр. Мүәллимләрин тәчрүбәси көстәрир ки, III—IV синифләрдә ифадә јазыларынын апарылмасы бир гәдәр мүрәккәбләшир, мәтнләр даһа ири һәчмли олур, мүхтәлиф һадисәләр тәсвир олунур. Буна көрә дә III—IV синифләр үчүн ифадә јазынын мәтни үзәриндә чидди һазырлыг иши апарылмалыдыр.

Тәнкәрүд кәнд орта мәктәбин мүәллими Әдаләт Әскәров өз тәчрүбәсиндә ифадә јазыларда́н чох истифадә едир, мәһз буна көрә дә, о, јахшы нәтичә әлдә едир. Әдаләт мүәллим мүвәффәгијјәтин сиррини јазыја јахшы һазырлашмагда, јазынын мәгсәдини, һекајәнин мәзмунуну дәриндән мәнимсәтмәкдә вә гајдасыны шакирдләрә јахшы өјрәтмәкдә көрүр. Мүәллим IV синифдә «Гәһрәманлар өлмүрләр» мәтни әсасында ифадә јаздыраркән, әввәлчә вәтәнпәрвәрлик, әмәји севмәк, башгасыны ән ағыр тәһлүкәдән хилас етмәк вә с. гәһрәманлыг нишанәләри һаггында мүсаһибә апарыр. Сонра мәчмуәдән һәмин һекајәни охујур, шакирдләрин иштиракы илә әсас идеја вә мәзмуну ајдынлашдырыр. Шакирдләрдә белә бир әгидә јарадыр ки, вәтәни горумаг, хиласкар олмаг, бөјүк әмәк һүнәрләри көстәрмәк үчүн лазым кәлдикдә өз чаныңдан белә кечмәли, бөјүк фәдакарлыг көстәрилмәлидир. Сонра мәтнин планыны тәртиб етмәк үчүн шакирдләрлә коллектив иш апарыр, һиссә-һиссә мәзмуну ајдынлашдырыр. Нәһајәт, мәтни бир дәфә дә охудугдан сонра шакирдләр, ифадәни јазмаға башлајырлар. Бу гајда илә апардығы ифадә јазыларында о јүксәк мүвәффәгијјәт әлдә едир, бүтүн шакирдләр ифадәни асанлыгла јазыр, мүәллим дә ифадә јаздырмагдан чәкинмир. Јахшы һазырлығын нәтичәси олараг кечирдији ифадә јазыларында синфин јарыдан чох һиссәси 4—5 гијмәт алырлар.

Рајонумузун габагчыл мүәллимләринин тәчрүбәси тәсдиг етмишдир ки, ифадә јазылар шакирдләри мүстәгил јазылара һазырлајыр, шакирдләрин јарадычы вә шәхси мүлаһизәләрини зәнкинләшдирир.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

ОКТЈАБР ИНГИЛАБЫ ВӘ АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБЛӘРИНДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИНИН ИНКИШАФЫ

ӘЛИЈАР ГАРАБАҒЛЫ
Досент, педагожи елмләр намизәди

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулана гәдәр әдәбијјатымызы ардычыл вә системли сурәтдә бир мәктәб фәнни кими шакирдләрә өјрәдән мәктәб олмамышдыр.

Һәјатымызын, мәдәнијјәтимизин бүтүн башга саһәләриндә олдуғу кими, зәнкин әдәбијјатымыз вә өлмәз әдибләримиз дә лајиг олдуглары шәрәф вә һүгугу анчаг Совет дөврүндә әлдә едә билдиләр.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасынын илк күнләриндән халгын ичтимаи, игтисади вә сијаси һәјатында олдуғу кими, мәдәни һәјатында да бөјүк вә тарихи дөнүш әмәлә кәлир. Мәдәнијјәти кениш халг күтләләри ичәрисиндә јајмаг, халгын ичиндән чыхан, халгын дәрдинә галан, халга хидмәт едән адамлар јетирмәк мәгсәди илә ибтидаи, орта вә али мәктәбләр, елми мүәссисәләр, театр, музеј, китабханалар вә с. ачылыр. Бакы Шәргин гапысында бөјүк бир мајак кими ишыгланмаға башлајыр.

Ачылан бу минләрлә ибтидаи вә јүзләрлә орта мәктәбләр үчүн програм, дәрс китаблары вә мүәллим һазырламаг мәсәләләри мејдана чыхыр. Совет һакимијјәти гурулдуғу илк күнләрдә 1920-чи илин мај ајында Халг Маариф Комиссарлығы јанында дәрс китаблары тәртиби илә мәшғул олмаг үчүн хүсуси комиссија јарадылыр. Бурада илк олараг 10—12 илдән бәри мәктәбләрдә истифадә олунан «Ушаг чәшмәји», «Икинчи ил» вә «Јени мәктәб» (Үчүнчү ил) дәрсликләри кичик вә тәләсик бир дәјишикликлә нәшр олунур (1921).

Совет гурулушунун илк илләриндә ачылан јени орта мәктәбләрин програм вә дәрс китаблары илә тә'мин едилмәси мәсәләси бүтүн чиддијјәти илә гаршыда дурурду.

CamScanner ile tarandı

Бу заманлар кәнч Совет һөкумәтинин мүәллимә, мaариф саһәсиндә ишләмәји, програм вә дәрслик тәртиб етмәји бачаран адамлара бөјүк еһтијачы вар иди. Бундан истифадә едәрәк, һәгиги, фәдакар халг мүәллимләри илә бәрабәр, өзләрини совет үсул-идарәси тәрәфдары көстәрән вә дахили сималарыны мәһарәтлә кизләтмәјә чалышан бә'зи адамлар дил вә әдәбијјат програмлары, дәрс китаблары тәртибиндә зәрәрли ишләр дә көрмүшдүләр. Лакин програм вә дәрсликләр әсасән сағлам әлләрдә иди.

Илк мәсаи мәктәб (әмәк мәктәби), програмлары 1921-чи илдән тәртиб олунса да илк дәфә 1923-чү илдә чап олунур. О дөвр үчүн чох характерик олан бу програмын изаһат һиссәсиндә јазылырды: «4-чү групдан (синифдән—**Ә. Г.**) башлајараг, чочуглары мәһәлли әдәбијјата, әдәбијјат нүмунәләринә, әдәби вә сәнәткарана јазылмыш әсәрләрдән истифадә едә билмәјә, әдәби дил илә јазыб сөјләмәјә алышдырмаг мәгсәдләрини тә'гиб етмәлидир. Бу мәгсәд үчүн интихаб олунан һекајә вә мәнзумәләр милләтин руһуну, дәрдини вә амал-мәфкурәсини анладан мәшаһири-үдабанин әсәрләриндә олмалыдыр. Бәдиһидир ки, интихаб олунан әсәрләр чочугларын дәрәчәји әглијјәсинә мүвафиг олмалыдыр. «Чох тәәссүф ки, бунун далынча верилән вә милләтин руһуну, дәрдини анлатан» шаир вә әдибләрин сијаһысында халгын таныдығы вә севдији әдибләр чох аз иди.

Даһа сонра програмы тәртиб едәнләр вердикләри бөјүк бир сијаһы ичәрисиндә «нүмунә олараг» бир нечә һәгиги Азәрбајчан шаирләринин адларыны да утана-утана чәкирләр: «Вагиф, Видади вә Закирин әсәрләриндән бир нечә нүмунәләр кечмәк игтиза едәр ки, Азәрбајчанда илк түркчә ше'р јазмаја тәмәл гојанлар бунлардыр»[1].

Јенә дә 1923-чү илдә нәшр олунан «II дәрәчәли мәктәбләр үчүн әдәбијјат програмы»нда I вә II групларда (VI, VII синифләрдә—**Ә. Г.**) «Түрк әдәбијјаты» адлы бөлмәдә верилән он једди јазычыдан анчаг үчү (Сабир, Сәһһәт, Чавид) азәрбајчанлы иди.

Бурасы вар ки, бу чидди нөгсаны анчаг «дүшмәнчиликлә» изаһ етмәк доғру олмаз. Бунун бир чох тарихи, ичтимаи сәбәбләри вар иди вә Совет дөврүнүн илк илләриндә бу чидди нөгсаны бирдән-бирә рәф етмәк мүмкүн дејилди.

---

[1] II дәрәчәли Мәсаи мәктәб програмлары, 1923, сәһ. 19.

Scanned with CamScanner

Совет мәктәбинин тарихиндә «мәшһур» педагожи әјинтиләр дөврүндә әдәбијјат тәдриси дә зәрәр чәкир. 1926—1927-чи дәрс илиндән башлајараг дил вә әдәбијјат дәрсләри мүстәгил бир тәдрис фәнни кими ләғв едилир. Бу фәнләр анчаг «комплекс» мөвзуларын көмәк едичи» бир васитәси кими гојулурду.

Беләликлә, II дәрәчәли мәктәбләр үчүн 1926-чы илдә нәшр олунан програмда II група (VII с.) верилән 27 јазычынын јалныз дөрдү М. Ф. Ахундов, Аббас Сәһһәт, Абдулла Шаиг вә Һүсејн Чавид), IV група (IX синиф) өјрәнилмәси гәләб олунан 33 јазычынын анчаг алтысы (Ә. Сабир, М. Һади, Һ. Чавид А. Шаиг, С. Сани вә Ч. Чаббарлы) Азәрбајчан әдәбијјатыны тәмсил едирди. Програм вә буна әсасән тәртиб олунан дәрс китаблары Османлы әдәбијјаты илә долдурулмушду.

Әдәбијјат дәрсликләри тәртибат, техники чәһәтдән дә чох нөгсанлы иди.

Дәрс китабларындан «комплекс» тә'сирли олараг тәбиәт зәнкинликләри, хәјал, үмид, арзу, һејванлар аләми говулур, китаблар солғун, гејри-бәдии, гуру парчаларла долдурулурду.

Бу вәзијјәт габагчыл маариф хадимләрини, хүсусән ингилабын вә онун фүтуһатынын кешијиндә дуран рәһбәр партија органларыны вә партија ишчиләрини нараһат етмәјә билмәзди. Рәһбәр партија ишчиси олан Јусиф Гасымов бу һагда һәлә 1922-чи илдә нөгсанлы дәрсликләрин нәшри илә әлагәдар олараг јазырды: «Биз өз әлимизлә антисовет вә әксингилаби әһвали-руһијјәни мәктәбләрдә јајырыг... Хүсусән ана дили үзрә олан дәрсликләри јенидән тәртиб етмәк лазымдыр. Мүхтәлиф милләтчилик тәзаһүрләринә мәктәбләримиздә јер вермәк олмаз»[1].

«Коммунист» гәзетиндә belә дәрсликләр вә онларын мүәллифләри тез-тез кәскин тәнгид едилирди. Маариф Комиссарлығы рәһбәр ишчиләринин 1924-чү илдә чағырылмыш республика мүшавирәси дә дәрс китабларыны һәм мәфкурә, һәм дә техники вә бәдии чәһәтдән чидди сурәтдә јахшылашдырмағы Маариф Комиссарлығына бир вәзифә олараг тапшырмышды.

Бу дөврдә әдәбијјат тәдрисиндәки нөгсанлара гаршы апарылан мүбаризә ики әсас истигамәтдә кедирди: 1. Мүсават—милләтчи, пантүркист-панисламист әдәбијјатын мәктәбә сохулмасына гаршы; 2) јени тә'лим-тәдрис системиндәки тәһриф вә әјинтиләрә гаршы.

¹ «Бакински рабочи» гәзети, 1922, № 217.

CamScanner ile tarandı

Габагчыл мүәллимләр, ара бир дә олса, өз е'тираз сөзләрини учалдыр вә әдәбијјат дәрсликләрини, јени «методлары» кәскин тәнгид едирдиләр. Бу чәһәтдән кәнч мүәллим Микајыл Рзагулузадәнин вә Фәрһад Ағајевин мәгаләләри тәгдирә лајигдир.

Азәрбајчан К(б)П-нын 1926-чы илдә чағырылмыш VII гурултајынын гәрарларында дејилирди: «... Мәктәб үчүн тәдрис китаблары... пролетар мәфкурәсинә мүтабиг олан әдәбијјат нәшр едилмәси партијанын әсас мәсәләләриндән олмалыдыр»[1].

Бу дөврдә әдәбијјат тәдриси саһәсиндәки икинчи мүһүм нөгсан солчулугдан, чылпаг сосиолокизмдан ибарәт иди.

1927-чи илдә нәшр олунан «Үчүнчү ил» китабы һаггында бир мүәллимин јаздығы тәнгид бу чәһәтдән чох мараглыдыр. Бу мәгаләдән мә'лум олур ки, ушаглара сағлам әхлаг, әдәби дил, әдәби зөвг өјрәтмәли вә тәрбијә етмәли олан бу китабдакы парчаларын 80 фаизи гејри бәдии, ади вә гуру мәгаләләрдир.

Әдәбијјат дәрсләриндәки «солчулуғу вә она гаршы мүбаризәни јахшы тәсәввүр етмәк үчүн ашағыдакы факт да чох мараглыдыр.

«Јени мәктәб» журналынын 1926-чы ил 2-чи нөмрәсиндә «Гираәт китабларымызда мөвһумат үсулу» адлы бир мәгалә дәрч олунмушдур. Мәгаләдә Фүзули, Вагиф, Видади, Сејид Әзим Ширвани, Сәһһәт, Сабир, Һади кими шаирләрин дәрсликләрдәки әсәрләриндән мисал кәтириләрәк «онларын динчи, мөвһуматчы» олдуглары көстәрилир вә дәрс китабларындан чыхарылмалары тәләб олунурду. Нағыллара, әфсанәләрә вә хүсусән тәмсилләрә гаршы гәти һүчум едилир, һејванлары, гушлары вә гејри-чисимләри инсан кими данышдырмағын ушагларда мөвһуму фикирләр ојадачағы иддиа олунурду (?!).

Анчаг belә сол әјинтиләр габагчыл мүәллимләрин гәзәб вә һиддәтинә сәбәб олурду.

«Маариф вә мәдәнијјәт» журналынын 1926-чы ил 10—11 нөмрәсиндә «Чочуг әдәбијјаты вә гираәт китабларында үсул» адлы бир мәгаләдә (мүәллифи «Мимреј»—Микајыл Рзагулу-

¹ «VII гурултајын гәрар вә гәтнамәләри», 1926, сәһ. 21.

Scanned with CamScanner

задә) јухарыда гејд олунан «Мүлаһизәләрә» чох кәскин бир чаваб верилир. Мүәллиф чох һаглы олараг Сејид Әзимин, Сабирин вә Крыловун тәмсилләриндән кәтирдији мисаллара вә чыхартдығы бәдии-әхлаги нәтичәјә әсасланараг: «Бу кими әсәрләр ушағын мүәјјән дөврү үчүн бир еһтијач, бир зәрурәтдир»—дејир.

1928-чи илдә нәшр олунан «II дәрәчәли мәктәбләр вә педагожи техникумлар үчүн әдәбијјат програмы» вә дәрсликләрдә чох нөгсанлы иди.

1927—1928-чи илләрдә нәшр олунан «Гираәт дәрсләри» (V синиф үчүн), «Әдәбијјат дәрсләри»—I китаб (VI—синиф), «Әдәбијјат дәрсләри»—II китаб (VII синиф) вә «Әдәбијјатдан иш китабы» (II дәрәчәли мәктәбләрин вә педагожи техникумларын II консентри (сон 2 синфи үчүн) адлы әдәбијјат дәрсликләриндә мүәјјән јенилик варды. Ичтимаи мәзмунлу әсәрләрә даһа кениш јер верилир, әмәк, синфи мүбаризә, јени һәјат уғрунда мүбаризә илк плана чәкилирди. Лакин бу китабларда да нөгсан даһа чох иди:

1. Бу китабларда әсас јери Азәрбајчан әдәбијјаты дејил, Түркијә әдәбијјаты тутур. Азәрбајчан әдәбијјатынын истәр гәдим вә орта әсрләр дөврү, истәрсә XIX—XX әсрдәки ән мәшһур нүмајәндәләри белә бу китабларда чох солғун әкс етдирилирди.

2. **Шәһәр вә кәнд, ишчи вә кәндли, зәһмәт, әмәк, капиталист, азадлыг...** сөзләри бу китабларда чох тез-тез ишләнсә дә, маһијјәт е'тибары илә китабларда зәрәрли бир мејл һаким иди.

3. Китаблар әдәби әсәр, бәдии зөвг адына олдугча гуру, үмуми сөзләрдән ибарәт олан, мәктәблијә һеч бир зөвг вермәјән, онун коммунист руһунда тәрбијә олунмасына һеч бир вәчһлә көмәк етмәјән мәгаләләрлә долдурулурду.

Бу дөврдә бәднам «комплекс», «Далтон-план» вә башга башабәла «үсуллар» да әдәбијјат тәдрисинә аз зијан вермәмишди.

Мәһз буна көрә дә, XVI Үмумбакы партија конфрансында (1927-чи ил) МК катиби Әлиһејдәр Гарајев «Гираәт китабларыны» мәһз мәфкүрә саһәсиндәки нөгсанларына көрә кәскин тәнгид едирди. О, бу ишдә битәрәф олан вә партијанын әсас тәләбләрини һәлә јахшы баша дүшмәјән мүәллифләрдән даһа чох, онлара јол көстәрмәјән, көмәк етмәјән «Азәрнәшр» ишчиләрини, партија ишчиләрини тәгсирләндирди.

CS CamScanner ile tarandı

Беләликлә, 1927-чи илдән башлајараг мәктәбдә тә'лим-тәрбијәнин мәзмунуну јениләшдирмәк, мәктәби антипролетар идеоложи тәһрифләрдән тәмизләмәк гаршыда ән чидди вәзифә кими дурурду.

Синфи мүбаризә илк плана чәкилир; С. Рүстәм, М. Мүшфиг кими шаирләрин, С. Һүсејн, Т. Шаһбази кими насирләрин әсәрләринә кениш јер верилир; С. С. Ахундов, Ә. Һагвердијев, Ч. Мәммәдгулузадә, Ч. Чаббарлы, А. Шаиг кими јазычыларын әсәрләри дәрсликләрдә кениш јер тутмаға башлајырды.

Әдәбијјат тәдриси саһәсиндә јухарыда гејд олунан чох чидди нөгсанлара Үмумиттифаг Коммунист (болшевикләр) Партијасы Мәркәзи Комитәсинин 1931-чи ил 5 сентјабр вә 1932-чи ил 25 август тарихли мәшһур гәрарлары һәмчинин, әдәбијјат һаггындакы гәрар (1932, 23/IV) нәһајәт верди. Мәктәб һаггындакы гәрарларда совет мәктәбинин бөјүк наилијјәтләри көстәрилмәклә бәрабәр, сосиализм гуручулуғунун бу дөврүндә тә'лим-тәрбијә ишиндәки, хүсусән дил-әдәбијјат тәдрисиндәки нөгсанлар белә көстәрилирди.

1. Програмлар дәрс материаллары илә һәддән артыг долдурулдуғундан, мәктәбдә бир сыра дәрсләр тәләсик кечилир. Шакирдләр билији мөһкәм сурәтдә мәнимсәјә билмирләр.

2. Дил вә әдәбијјат дәрсләриндә тарихилик үнсүрләринин олмамасы, бәдии әсәрләрә тарихилик нөгтеји-нәзәриндән јанашылмамасы.

3. Әдәбијјат-дил, чоғрафија вә тарих дәрсләри програмларына Советләр Иттифагы халгларынын милли мәдәнијјәтинә, инчәсәнәтинә, тарихи инкишафына аид ән зәрури мә'луматын вә өлкәшүнаслыг үнсүрләринин дахил едилмәмәси.

Мәркәзи Комитәнин бу тарихи гәрарлары әдәбијјат дәрсләринин чанланмасына, мүәллимләрин јаланчы «елми үсуллардан» узаглашмаларына, һәгиги јарадычылыг јоллары ахтарыб тапмаларына сәбәб олду.

Бу гәрарлар мүәллимләрә көстәрди ки, һәр һансы бир үсулу әлдә бајраг етмәк олмаз. Һәр бир дәрс материалынын нөвүндән (драматик, лирик, епик), һәчминдән, гурулушундан, еләчә дә синфин сәвијјәсиндән асылы олараг тәдрис үсулу дәјишә биләр.

1931—1932-чи дәрс илиндән башлајараг, бу тарихи гәрарлара әсасән јени тәдрис планы, програм вә дәрс китаблары тәртиб олунду. Бу програмларын ән мүсбәт чәһәтләри онда иди ки, әдәбијјат артыг «комплекс» арабасынын бир тәкәри

Scanned with CamScanner

кими дејил, мүстәгил бир елм вә фәнн кими тәгдим вә тәдгиг едилирди.

Бунунла бәрабәр јени програмлар да чылпаг сосиолоки-јадан вә гејри елмиликдән там тәмизләнмәмишди.

Бу програмда Азәрбајчан әдәбијјаты чох гәрибә дөврләрә бөлүнүр. Мәсәлән: XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты ашағыдакы сәрлөвһәләр алтында верилирди:

а) Мүстәмләкә тичарәт буржуазијасы әдәбијјаты;
б) Либерал мүлкәдар әдәбијјаты;
в) Мүһафизәкар мүлкәдар әдәбијјаты;
г) Хырда буржуазијаја јахын либерал руһани әдәбијјаты.

Марксист әдәбијјатшүнаслығы илә һеч бир әлагәси олмајан зәрәрли бир көрүшлә XIX әср әдәбијјатымызын бөјүк классикләриндән Мирзә Фәтәли Ахундов тичарәт буржуазијасы нүмајәндәси, Гасым бәј Закир— мүһафизәкар мүлкәдар әдәбијјаты нүмајәндәси кими гәләмә верилирди. Демократик идејаларын әдәбијјатымыздакыән көркәмли нүмајәндәләри олан Ҹәлил Мәммәдгулузадә вә Сабирин әсәрләри исә орта мәктәбләрин јухары синифләриндән чыхарылмышды.

Програм азәри әдәбијјатынын тарихи ролуну дүзкүн ишыгландырмырды.

«... Мүхтәлиф тарихи сәбәбләрдән долајы Апрел ингилабына гәдәрки Азәрбајчан әдәбијјатынын артыг дәрәҹәдә фикри вә бәдии касыблығы, бу хүсусда Мирзә Фәтәли, Сабир вә Молла Нәсрәддини (Ҹ. Мәммәдгулузадә — **Ә. Г.**) нәзәрә алмамыш олсаг, Фүзулидән башламыш бу күнә гәдәрки әдәбијјатдан бу күнкү гурулуша, лазым олан гәдәр истифадә мүмкүн дејилдир»[1] кими тәһриф вә бөһтанлара јол верилирди.

1932—1933-ҹү дәрс илиндә әлдә олан дәрс китабларынын ләғв едилмәси вә фәнн системи әсасында јени китаблар тәртиби гәрара алыныр. ҮИК(б)П МК-сы «Ибтидаи вә орта мәктәбләр үчүн дәрс китаблары һаггында» адлы 1933-ҹү ил 12 феврал тарихли гәрарында бүтүн фәнләр үзрә сабит дәрс китаблары јарадылмасы тәләб едилирди.

Мәркәзи Комитәнин әдәбијјат һаггында јухарыда гејд олунан гәрарларындан вә 1934-ҹү илдә чағырылмыш Үмумиттифаг Совет јазычылары I гурултајындан сонра 1934-ҹү ил әдәбијјат тәдриси саһәсиндә дә дөнүш или олду.

Совет гурулушуну, гадын азадлығыны, Гызыл Ордуну, колхоз гурулушуну тәрәннүм едән, дин вә мөвһумата, мүфтәхор синифләрә, капитализмә гаршы мүбаризәјә һәср олунан вә халглар достлуғундан бәһс едән әсәрләрә даһа кениш јер верилир. Ҹаббарлынын «1905-ҹи илдә», «Алмаз», Әбүлһәсәнин «Јохушлар», «Дүнја гопур», Мирзә Ҹәлилин «Бәлкә дә гајтардылар» вә башга әсәрләр програмлара салыныр.

1934-ҹү ил әдәбијјат програмы елми-мәфкурәви ҹәһәтдән хејли јахшылашыр. Азәрбајчан әдәбијјатына нисбәтән, кениш јер верилир. Рус вә башга ССРИ халглары әдбијјатындан, еләҹә дә дүнја әдәбијјатындан мүәјјән мә'лумат верилир. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи систематик олараг тәгдим вә тәдрис олунур.

Мәркәзи Комитәнин мәктәб һаггындакы гәрарларында көстәрилән «әсас нөгсанларын» ортадан галдырылмасына көмәк мәгсәди илә 1934-ҹү илдән е'тибарән Азәрбајчан ССР Маариф Комиссарлығы хәтти илә бир сыра мүһүм ишләр көрүлүр. 1934—1935-ҹи дәрс илинин орталарында республиканын бир сыра рајонларында вә бөјүк шәһәрләриндә дил вә әдәбијјат дәрсләринин вәзијјәти, програмын јеринә јетирилмә дәрәҹәси, мәнимсәмәнин кејфијјәти јохланылыр. Бу ишә Дөвләт Елми-Тәдгигат Мәктәбләр Институтунун вә Халг Маариф Комиссарлығынын бир сыра ишчиләри ҹәлб олунур. Јохламанын нәтиҹәси «Мүәллимә көмәк» мәҹмуәсиндә (1935-ҹи ил, № 3) дәрҹ едиләрәк бүтүн мүәллимләрин диггәти бу мәсәләјә ҹәлб едилир.

Јохлама нәтиҹәсиндә дәрс китабларына салынан бә'зи әсәрләрин бәдии ҹәһәтдән зәифлији, тәрҹүмә материалынын чохлуғу, бәдии тәһлилин апарылмасы јазычыларын тәрҹүмеји-һалларынын солғун вә гуру верилмәси, тапшырыг вә суалларын мүҹәррәд вә шаблон гојулмасы, әдәбијјат нәзәријјәсинә, јазы ишләринә, шакирдләрин мүстәгил фәалијјәтинә аз фикир верилмәси... кими нөгсанлар мејдана чыхды. Маариф Комиссарлығы вә онун ЕТМИ-ту бу нөгсанларын ләғви үчүн конкрет тәдбирләр көрдүләр.

Бу дөврдән сонракы програмда биз артыг әдәбијјатымызын орижиналлығына шүбһә едән, ону мәзмун вә мәфкурәҹә јохсул сајан, «Фүзулинин тәрҹүмә вә игтибас илә мәшғул олдуғу»ну, иддиа едән елми әсассыз, мәс'улијјәтсиз вә зәрәрли чыхышлара, анҹаг «Тәнгид вә ифша» илә «дамғаламагла» мәшғул олан фикир вә мүлаһизәләрә раст кәлмирик.

Һәр саһәдәки үмуми инкишафла әлагәдар олараг әдәбијјат тарихимизин даһа дәриндән өјрәнилмәси саһәсиндә дә бу иллердән сонра бөјүк ишләр көрүлүр.

[1] «Түрк дили вә әдәбијјаты програмы», 1932, сәһ. 7.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Низами, Хагани... кими XII әср әдәбијјатымызын тәмәл дашларыны тәшкил едән вә фәхримиз олан онларла бөјүк јазычы, алим вә мүтәфәккир философлар јенидән өз халгына гајтарылыр, елмимиз, шүурумуз, тәдгигатымыз инкишаф едиб дәринләшдикҹә, әдәбијјатымызын, мәдәнијјәтимизин тарихи даһа дәринләрә кедир.

Бу тәдгиг вә өјрәнилмәләрин көзәл нәтиҹәләри өз әксини орта мәктәбләрин әдәбијјат програмлары вә дәрс китабларында тапыр. Нәинки әдәбијјат тәдриси тарихиндә, һәтта, бөјүк ҹәсарәтлә демәк олар ки, әдәбијјатымызын тарихиндә, чох мүһүм бир һадисә олан орта мәктәбин VIII, IX, X синифләри үчүн «Әдәбијјат» китаблары мәһз 1937-ҹи илдән јаранмаға башлајыр. 1945-ҹи илдә нәшр олунан ики ҹилдлик илк «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи»нин мәһз бу әдәбијјат дәрсликләри әсасында јарандығыны гејд етмәк лазымдыр.

Низами, Нәсими, Фүзули, Вагиф, Мирзә Фәтәли Ахундов, Ҹәлил Мәммәдгулузадә, Сабир, Ҹәфәр Ҹаббарлы, С. Вурғун кими, өлмәз сәнәткарларымызын һәјат вә јарадыҹылыглары бу дәрс китабларында бөјүк бир ешг вә мәһәббәтлә тәсвир, тәһлил вә тәгдим едилир.

Програмлар вә дәрс китаблары Азәрбајҹан әдәбијјаты, хүсусән Азәрбајҹан Совет әдәбијјаты һесабына илдән-илә даһа да тәкмилләшир, долғунлашыр, чылпаг сосиолокија галыгларындан тәмизләнир. Ајры-ајры дөврләрин јазычылары тарихи нөгтеји-нәзәрдән дүзкүн гијмәтләндирилир. Китаблардан үмуми сөзчүлүк галхыр, конкрет әсәрләрин һәгиги бәдии вә иҹтимаи тәһлили нисбәтән даһа кениш јер тутур. Бу замана гәдәр јанлыш олараг көһнә мәктәбин «зәрәрли бир јадикары кими» гијмәтләндирилән ше'р әзбәрләмәк, бәдии әсәри әзбәрдән өјрәнмәк иши јенә дә ҹанландырылыр.

1939-ҹу илдән башлајараг орта мәктәбдә әдәбијјат дәрсләри «Әдәби гираәт» вә «Әдәбијјат тарихи» адлары алтында кечилир. Бу бөлкү дөврүн тәләбиндән доғур вә әдәбијјат дәрсләринин даһа јахшы вә сәмәрәли олмасына хидмәт едир.

V—VII синифләрдә әдәби гираәт тәдрисинин гаршысында шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк, бәдии зөвгләрини тәрбијә етмәк, мүталиәјә һәвәс ојатмаг, онлара ифадәли оху вәрдиши вермәк, әдәбијјат тарихи курсуну дәрк етмәк үчүн зәмин јаратмаг вә башлыҹасы, шакирдләрдә коммунист әхлаги сифәтләри тәрбијә етмәк вәзифәләри дурур.

CamScanner ile tarandı

VIII—X синифләрдә исә әдәбијјат дәрсләри једдииллик мәктәбдән фәргли олараг, тарихи-әдәби планда кечилир вә ашағыдакы әсас вәзифәләри күдүр:

1. Әдәбијјат тарихинин халгын тарихи илә сыхы әлагәдә инкишаф етдијини көстәрмәк;

2. Азәрбајҹан әдәбијјатынын идеја зәнкинлији, бәдии гүдрәти, милли хүсусијјәтләри вә дүнја мәдәнијјәтинә вердији гијмәтли һәдијјәләр һаггында шакирдләрә гыса вә ајдын мә'лумат вермәк.

3. Онлары классик вә мүасир рус әдәбијјаты, ССРИ халглары әдәбијјаты, еләҹә дә дүнја әдәбијјатынын ән бөјүк нүмајәндәләри илә сәтһи дә олса, таныш етмәк;

4. Бәдии әдәбијјатын һәјаты билик вә зөвг мәнбәи олдуғуну, һәјат һәгигәтләрини вә иҹтимаи һадисәләри дәрк етмәјә көмәк етдијини көстәрмәк;

5. Әдәбијјат нәзәријјәси һаггында курсун тәләбинә вә шакирдләрин јаш, билик сәвијјәсинә мүвафиг мә'лумат вермәк.

***

Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә әдәбијјат тәдрисинин гаршысында даһа ҹидди вәзифәләр гојулду. Һәјатын, реал варлығын, иҹтимаи-сијаси һадисәләрин бәдии вә доғру ифадәсини верән, шакирдләри мә'нәви ҹәһәтдән коммунист әхлагы руһунда тәрбијә едән әдәбијјат дәрси вә әдәбијјат мүәллиминин вәзифәси гат-гат артмыш олду. Бөјүк Вәтән мүһарибәси бу ҹәһәтдән мәктәбләримиз үчүн парлаг сынаг олду. Совет мәктәбиндә, хүсусән әдәбијјат дәрсләриндә неҹә көзәл тәрбијә алдыгларыны милјонларла кәнҹләримиз ҹәбһәләрдә көстәрдикләри рәшадәт вә икидликләри илә дүнјаја сүбут етдиләр. Инсанпәрвәрлик, вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик идејалары илә зәнкин олан әдәбијјатымызын тәдрисини Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин гәләбәси хидмәтинә вермәк үчүн програм вә дәрсликләрә билаваситә дүшмән үзәриндә гәләбә чалмаг ишинә хидмәт едән әсәрләр салынды. Хүсусән совет әдәбијјаты илк плана чәкилди. Бу һагда 1942-ҹи ил програмында јазылырды: «Апардығымыз әдаләтли мүһарибәнин әзәмәтли вә һәлледиҹи тарихи ролуну кениш күтләләрә бәдии формада чатдыран совет әдәбијјатынын мәс'ул вә шәрәфли ролу дәрсдә конкрет мисалларла изаһ едилмәлидир» (сәһ. 31). Јенә бу заман «Әдәбијјат дәрсләриндә вәтәнә мәһәббәт вә дүшмәнә нифрәт һисси тәрбијә едәк» үмуми башлығы алтында бәшәри идејалары тәблиғ едән китабчалар, мәгаләләр јазыл-

Scanned with CamScanner

ды. Мүһарибә шәраитинин тәләбләринә даһа јахшы чаваб вермәк үчүн әдәбијјат үзрә синифдән вә мәктәбдән кәнар ишләр гүввәтләндирилди. Бу дөврдә ССРИ Елмләр Академијасынын Азәрбајчан филиалы (Аз. ФАН) тәрәфиндән бурахылан Низами, Нәсими, Короғлу, Вагиф... һаггындакы китаблар, әдәбијјатымызда вә фолклорумузда тарих боју јаделли ишғалчылара гаршы апарылан мүбаризәни ишыгландыран әсәр, мәчмуә вә мәгаләләр әдәбијјат мүәлимләринә бөјүк көмәк етди.

Беләликлә, Вәтән мүһарибәси әдәбијјат дәрсинин ичтимаи ролуну гат-гат артырды. Бәдии сөз өз гүдрәт вә әзәмәтини көстәрди. Сәмәд Вурғун, Сүлејман Рүстәм, Рәсул Рза, М. Раһим, Әһмәд Чәмил кими шаирләримизин, М. С. Ордубади, Сүлејман Рәһимов, Әбулһәсән, Ә. Мәммәдханлы, Әли Вәлијев, М. Ибраһимов, Мир Чәлал кими насирләримизин јаратдыглары көзәл әсәрләр мәктәблиләрин вәтәнпәрвәрлик, мәрдлик, милли гардашлыг, сәдагәт руһунда тәрбијә олунмаларына көмәк етди. Халг шаири С. Вурғунун «Коммунист» гәзетиндә чап олунан «Балаларымыз үчүн көзәл әсәрләр јарадаг»[1] мәгаләси өз мәфкурәви истигамәти илә әдәбијјат тәдрисинә тәкан верди.

Әдәбијјат програм вә дәрсликләринин мәзмуну даһа да долғунлашды. Тәһсил вә тәрбијә мәсәләләри өн плана чәкилди. Әдәбијјат ән кәскин силаһа, «Шаирин гәләми сүнкүјә» чеврилди. Вәтән мүһарибәси дөврүндә бәдии әдәбијјатын бөјүк тәшкилатчылыг вә тәрбијә вәзифәси күчләнди.

«Ханлар», «Вагиф», «Фәрһад вә Ширин», «Од кәлини», «1905-чи илдә», «Низами», «Мәһәббәт», «Интизар», «Вәфа», «Гачаг Нәби» кими драм әсәрләри; С. Вурғун «Шәфгәт бачысы», «Зәнчинин арзулары», «Өлүм күрсүсү», «Вәтән кешијиндә», «Ананын өјүдү», «Јандырылан китаблар», «Јанғын», «Азәрбајчан» вә башга әсәрләри; С. Рүстәмин «Чапајев», «Биз коммунистләрик», «Ана вә почталјон», «Тәбризим», «Күн о күн олсун ки»; М. Раһимин «Ики гат чинајәт», «Тәк мәзар»; Р. Рзанын «Лејтенант Бајрамын күндәлији»; Ә. Мәммәдханлынын, Мир Чәлалын, Ә. Чәмилин, Әли Вәлијевин, Әбулһәсәнин, О. Сарывәллинин вә башгаларынын бир сыра гијмәтли әсәрләри кәнч мәктәблиләрдә вәтәнпәрвәрлик, дүшмәнә нифрәт дујғуларынын даһа да артмасына сәбәб олду.

Бу дөврдә партија вә дөвләтин үмумијјәтлә мәктәб ишинә, хүсусилә дил вә әдәбијјат тәдрисинә диггәти, гајғысы, даһа

[1] «Коммунист» гәзети, 1944, 27/IX, 1/X вә 8/X.

CamScanner ile tarandı

да артды. 1944-чү илин јанварында чағырылан дил вә әдәбијјат мүәллимләринин республика мүшавирәси мәктәбләримиздә дил вә әдәбијјат тәдрисинин вәзијјәтини чох кениш сурәтдә тәһлил вә музакирә етди вә бир сыра әмәли тәдбирләр көрүлдү.[1]

Даһа савадлы, даһа мәдәни вә елмләрин әсасына јахшы јијәләнмиш адамлар јетирмәк нөгтеји-нәзәриндән мәктәбләрин гаршысында мүһарибәдән сонракы динч гуручулуг дөврүндә даһа чидди вәзифәләр гојулду.

Програм вә дәрс китабларында совет вәтәнпәрвәрлији, совет милли ифтихар һисси уғрунда, космополитизм вә буржуа мәдәнијјәти гаршысында пәрәстишкарлыға гаршы мүбаризә мәсәләси даһа кәскин һал алды.

Мүһарибә әһвали-руһијјәсиндән узаглашмаг вә јени тәләбләрә чаваб верә билмәк мәгсәдилә мәтбуатда вә мүәллим јығынчагларында әдәбијјат програм вә дәрсликләри чидди мүзакирә вә тәнгид едилди. 1951-чи ил програмында рус әдәбијјатына, ССРИ халглары әдәбијјатына јер верилдији, X синифдә, анчаг совет әдәбијјатынын кечилдији (бу вахта гәдәр X синифдә XX әср вә совет әдәбијјаты кечилирди—**Ә. Г.**) мүсбәт һал кими гијмәтләндирилирди.

Програмда ичмал мүһазирәләринә кениш јер верилмәси (һәр синифдә вахтын үчдә бири ичмаллара верилирди—**Ә. Г.**) галан аз вахтда 20—25 јазычынын јүзләрлә әсәриндән бәһс олунмасы кими гүсурлар кәскин тәнгид едилди. Бу дөвр програм вә дәрсликләриндә ваһид ахын нәзәријјәсинә јер верилмәси, бәдии вә идеја чәһәтдән аз әһәмијјәтли әсәрләрин програма салынмасы, дәрс китабларынын нәзәри материалла һәддән зијада јүкләнмәси, педагожи-методик тәләбләрә риајәт едилмәмәси, әсәрләрин бәдии тәһлилинә аз јер верилмәси кими нөгсанлар чидди вә сүрәкли мүбаһисә вә мүзакирә нәтичәсиндә әсас е'тибарилә ортадан галхды. Програм вә дәрсликләрә һәр чәһәтдән даһа гијмәтли әсәрләр салынды. Совет әдәбијјатына даһа кениш јер верилди.

Беләликлә 1953-чү илдән сонракы програм вә дәрсликләрдә бөјүк дәјишиклик едилди. Һәр синифдә даһа характерик јазычы вә әсәрләр көтүрүлдү, ичмалларын сајы вә она верилән вахт хејли азалдылды, бөјүк әдәби сималарын өјрәнилмәсинә даһа чох вахт верилди.

[1] «Азәрбајчн мәктәби» журналынын 1944-чү ил биринчи нөмрәси тамамилә бу мәсәләјә һәср олунмушдур.

Scanned with CamScanner

Дәрс планы, програм вә дәрс китабларындакы бу үмуми инкишаф вә тәкамүллә бәрабәр Совет Азәрбајчанында әдәбијјат тәдриси саһәсиндә елми-методик әдәбијјат да јарадылмышдыр. Доғрудур, һәлә ингилабдан әввәл нәшр олунмуш гәзет вә журналларда, хүсусән «Молла Нәсрәддин», «Дәбистан», «Мәктәб» кими мәчмуәләрдә дил вә әдәбијјатымызын тәдрисиндән бәһс едән мәгаләләр дәрч олунурду. Лакин «Дәбистан» вә «Мәктәб» әсас е'тибарилә шакирдләрә хидмәт етмиш, нә үмуми тә'лим-тәрбијәнин вә нә дә дил вә әдәбијјат тәдрисинин нәзәри мәсәләләрилә мәшғул олмамышды.

Әдәбијјат тәдриси саһәсиндә әсил елми-методик әдәбијјат биздә анчаг ингилабдан сонра јаранмаға башламышдыр. Ингилабын илк илләриндән башлајараг истәр «Маариф вә мәдәнијјәт» («Ингилаб вә мәдәнијјәт») кими үмуми әдәби, елми, ичтимаи мәчмуәләрдә, истәрсә «Јени мәктәб», «Маариф ишчиси», «Коммунист маарифи уғрунда», «Мүәллимә көмәк», «Азәрбајчан мәктәби» кими хүсуси педагожи мәчмуәләрдә үмуми тә'лим-тәрбијә мәсәләләри илә бәрабәр дил вә әдәбијјат тәдриси мәсәләләри дә кениш ишыгландырылыр.

Дил вә әдәбијјат тәдриси мәсәләләриндән бәһс едән илк бөјүк китаб профессор Бәкир Чобанзадәнин «Түрк дили вә әдәбијјатынын тәдриси үсулу» адлы китабыдыр (I һиссә, 1926-чы илдә, II һиссә—1927-чи илдә нәшр едилмишдир).

Әдәбијјат тәдрисинә даир методик әдәбијјат хүсусән 1938-чи илдән—Дөвләт Елми-Тәдгигат Мәктәбләр Институту јарандығы күндән е'тибарән даһа сүр'әтлә артыр. Фејзулла Гасымзадә, М. Әләкбәров, Һәмид Араслы, М. А. Гулузадә вә башга јолдашларын һәм нәзәри, һәм дә тәчрүби ишләнмә шәклиндәки елми-методик мәгалә вә әсәрләри тез-тез көзә чарпыр. Сон 25 ил әрзиндә нәшр олунан елми-методик китаблардан башга Ф. Гасымзадә олмагла бир дәстә әдәбијјатчы—үсулчунун иштиракы илә 1940-чы илдә нәшр едилән «Әдәбијјат тәдриси үсулу»ну, М. Әләкбәрли, Ә. Гарабағлы, М. А. Асланов, Ч. Әһмәдов вә башгалары тәрәфиндән јазылмыш «Орта мәктәбдә јазы ишләри» (1940), «Орта мәктәбдә әдәби оху һаггында» (1940), «Орта мәктәбдә рус әдәбијјаты» (1941), «Лирик әсәрләрин тәһлили», «Әдәбијјат тәдрисиндә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси»... (1942), «Әдәбијјат методикасы» (1952), «Орта мәктәбдә јазы методикасы» (1955), «Рус әдәбијјатынын тәдрисинә даир» (1958), «V—VIII синифләрдә әдәбијјат тәдриси» (1961), «Мәктәбдә шифаһи әдәбијјатын тәдриси» (1961), «Драм әсәрләринин тәдриси» (1964), «Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси» (1966) вә с. китаблары көстәрмәк олар.

1954-чү илдән е'тибарән илдә 4 нөмрәси бурахылан «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» адлы методик мәчмуә нәшр олунур.

1947-чи илдән башлајараг кечирилән «Республика педагожи мүһазирәләри» дә габагчыл әдәбијјат мүәллимләринин иш тәчрүбәсинин өјрәнилиб јајылмасына аз көмәк етмәмишдир.

Әдәбијјат тәдрисинин ајры-ајры мәсәләләрини даһа дәриндән ишыгландыран диссертасија әсәрләринин јазылыб мүдафиә едилмәси дә (шифаһи әдәбијјатмызын, М. Ф. Ахундовун, Ч. Чаббарлынын, С. Вурғунун, епик әсәрләрин, драм әсәрләринин, әдәбијјат нәзәријјәсинин тәдрисинә даир вә с.) педагокика-методика елмимизин наилијјәти кими гијмәтләндирилмәлидир.

Елми-методик әдәбијјатдан данышаркән әдәбијјат тәдрисинә аид бә'зи әјани васитәнин јарандығыны да гејд етмәлијик.

Үмумијјәтлә тә'лим-тәрбијә ишинин чаны мүәллим олдуғу кими, әдәбијјат тәдрисиндә дә һәлледичи рол мүәллиминдир. Мәктәбдә әдәбијјат тәдрисиндән данышаркән мүәллим һаггында сукут етмәк олмаз. Һәлә ингилабын илк илләриндән Совет һөкумәти дил вә әдәбијјат мүәллими һазырлығына һәмишә хүсуси диггәт јетирмишдир. Һал-һазырда Дөвләт Университети, Бакы вә Кировабад али педагожи институтлары, Ахундов адына дилләр институту, башга педагожи ихтисасларла бәрабәр, орта мәктәбләр үчүн дил вә әдәбијјат мүәллимләри һазырламагла мәшғулдурлар.

Ингилабын илк күнләриндә биз харичдән мүәллимләр чағырмаға вә Чәфәр Чаббарлынын «Дилбәр»дә бөјүк мәһарәтлә тәсвир етдији «Әбалы вә нәлејинли әдәбијјат мүәллимләри» сахламаға мәчбур олурдугса, инди мәктәбләримиздә дил вә әдәбијјат дәрсләри әсас е'тибарилә јухарыдакы али мәктәбләрин јетирдикләри е'тибарлы әлләрә тапшырылмышдыр.

Совет һакимијјәти илләриндә истәр әјани, истәрсә гијаби јолла минләрлә өз ишини севән, бачарыглы, фәдакар дил—әдәбијјат мүәллимләри һазырланмышдыр. Бунлардан бир

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

чохларынын ады республикамыздан кәнарда да мәшһурдур.

Беләликлә партија вә дөвләтин күндәлик гајғысы сајәсиндә програм вә дәрс китабларынын илдән-илә јахшылашмасы, јахшы мүәллим кадрларынын јетишмәси, методик әдәбијјатын јаранмасы, әдәбијјат тарихинә, үмуми әдәбијјатшүнаслыға, әдәбијјат нәзәријјәсинә вә еләчә дә педагокиканын әсас мәсәләләринә даир орижинал китабларын јаранмасы әдәбијјат мүәллиминин үмуми инкишафына вә әдәбијјат тәдрисинин јахшылашмасына өз мүсбәт тә'сирини көстәрмәјә билмәзди.

Инди Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын әлли иллијини бајрам етдијимиз бир дөврдә совет мәктәби јени пилләјә гәдәм гојур. Мәктәбин гаршысында һәјатла әлагәни даһа да мөһкәмләндирмәк, даһа бачарыглы, һәртәрәфли инкишаф етмиш адамлар һазырламаг вәзифәси дурур.

Бу даһа јени вә мүрәккәб вәзифәләрин һәллиндә шакирдләрин үмуми инкишафынын әсасларындан бири олан дил вә әдәбијјат тәдрисинин ролу чох бөјүкдүр.

Ч. МӘММӘДГУЛУЗАДӘ ЈҮКСӘК МӘФКУРӘЛИ ДӘРСЛИК ҺАГГЫНДА

Хејрулла МӘММӘДОВ,

В. И. Ленин адына АПИ-нин баш мүәллими, филоложи елмләр намизәди.

Ч. Мәммәдгулузадә ичтимаи фәалијјәтә халг мүәллими кими башламышдыр. О, там он ил Ирәван губернијасынын мүхтәлиф кәндләриндә педагожи ишлә мәшғул олмушдур. Сонралар Ч. Мәммәдгулузадә педагожи фәалијјәтини давам етдирмәмишдир. Кечән әсрин 90-чы илләриндә, азәриләрин милли интибаһынын сүбһү чағында вәтәнимизин мүхтәлиф тәрәфләриндә чәһаләт вә наданлыға гаршы галибијјәтли јүрүш башланмышды. Бакыда Н. Нәриманов, С. М. Гәнизадә, Һ. Маһмудбәјов, С. С. Ахундов, Ирәванда Мәммәдгулубәј Кәнкәрли, Горидә Ф. Көчәрли, Нахчыванда М. Т. Сидги, Нухада Р. Әфәндијев әлләринә маариф мәш'әли алыб, ону чәмијјәтин ән ашағы тәбәгәләринә апарыр, дәрсликләр, бәдии әсәрләр јазыр, Гафгазда, Русијада, Иранда, Түркијәдә, Мисирдә, Һиндистанда нәшр олунан гәзетләрә мәгаләләр көндәрир, бу јолла маарифпәрвәр фикирләрини халг арасында јајырдылар. Ч. Мәммәдгулузадә белә мүһүм бир дөврдә Неһрәм ибтидаи мәктәбиндә ишләјирди. Онун бүтүн фәалијјәти 30 шакирдин тә'лим-тәрбијәси иши илә кичик бир даирәдә мәһдудлашыб галмышды. Әдиб мүасирләринин бөјүк ишләриндән хәбәрдар иди. О да гајнар бир мәркәз тапмаг, өз сәсини маариф хадимләринин бөјүк оркестринин сәсинә гатмаг, кениш мигјасда фәалијјәт көстәрмәк ешги илә јашајырды. Көрүнүр, Ч. Мәммәдгулузадә, бу мәгсәдлә кәнд ибтидаи мәктәб мүәллимлији вәзифәсини тәрк етди. Гыса ахтарышдан сонра һәмишәлик мәтбуат аләминдә гәрар тутду. Әдиб мүәллимлији журналистликлә әвәз етди. Бу, садәчә аудиторија дәјишмәк иди. Мәгсәд халга хидмәт етмәкдән ибарәт иди. Журналистика аләминә кәлмәклә јазычы даһа кениш трибуна тапды.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Мәтбуат аләминә гәдәм гојдуғу илк күндән о, ардычыл сурәтдә азәри маарифинин ән зәрури мәсәләләри барәдә чыхыш етди, һәгиги халг мүәллими кими онун сағлам әсаслар үзәриндә инкишафы үчүн јоллар ахтарыб тапды. Даһа доғрусу, әдиб бүтүн фәалијјәтини азәри маарифинин инкишафы мәсәләләринә доғру јөнәлтди.

Әдибин јарадычылығынын бу чәһәти мүасирләринин дә нәзәрини хүсуси чәлб етмишди. Көркәмли маариф хадими Һәмидбәј Шаһтахтински Мирзә Чәлил јарадычылығы һаггында јазырды:

«Молла Нәсрәддин» мүсәлман мәчмуәләринин ән јахшысыдыр. Һәмин мәчмуә өз мәзмуну вә дили илә күтләләр үчүн чох әлверишлидир. Ону бөјүк марагла охујурлар. Мәчмуәнин редактору чохиллик тәчрүбәјә малик кечмиш мүәллим кими ону күтләләрин көзәл анлаја биләчәји бир шәкилдә нәшр едир. Мәчмуәдә башлыча олараг маарифчилик идејалары тәблиғ олунур вә мүсәлман һәјатынын зәиф чәһәтләри күлүш һәдәфинә чеврилир. Мәчмуәнин редактору һәгиги мә'нада көркәмли, исте'дадлы мүсәлман јазычыларындан бири һесаб олунур. Онун һекајәләри истисносыз олараг әһалинин бүтүн тәбәгәләринин һүсн-рәғбәтини газанмышдыр вә һәтта мәктәбли ушагларын баша дүшәчәји сәвијјәјә ујғунлашдырылмышдыр».

Азәри мәктәбләриндә мүталиә китабларынын олмамасы әдиби һәмишә нараһат едирди. Чүнки дәрсликсизлик, китабсызлыг азәри маарифинин һәмишә ағыр дәрди олмушдур. Әдиб «Молла Нәсрәддин»ин 1906-чы ил нөмрәләринин бириндә «Мүсәлман ушагларынын мәшғәләси» башлығы алтында дәрч етдији «Гулу вә Бајрам» мукалимәсиндә дәрс вә оху китабларынын олмамасы үзүндән бош, мә'насыз, һәтта мүәјјән дәрәчәдә биәдәб сөһбәтләрлә мәшғул олан ушагларын тәрбијәсинин позулмасына үрәкдән ачымышдыр.

Белә һалларын гаршысыны алмаг, азәри балаларынын руһуну вә зеһнини сағлам мәзмунлу бәдии әсәрләрлә гидаландырмаг мәгсәди илә јарадычылығыны мәктәбли ушагларын истифадәсинә ујғунлашдырмаға чалышмышдыр.

Тәсадүфи дејилдир ки, 1917-чи ил феврал ингилабындан сонра мәктәбләр миллиләшдирилмәјә башланаркән, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу», «Уста Зејнал», «Гурбанәлибәј», «Иранда һүррийјәт», «Никаранчылыг» һекајәләриндән вә «Молла Нәсрәддин» журналындан азәри мәктәбләриндә оху васаити кими истифадә едилмәси рәсми даирәләр тәрәфиндән тәвсијә олунду. Бу, бир даһа бөјүк демократын азәри маарифи мәсәләләри илә нә гәдәр бағлы олдуғуну тәсдиг едир. Она көрә «Молла Нәсрәддин» нәшрә башладығы күндән мәктәбләр үчүн дәрслик јаратмаг мәсәләсинә кениш јер ајырды. Вахташыры журналда бу мәсәләләри мүзакирә етмәјә башлады. Чәлил Мәммәдгулузадә биринчи нөвбәдә сағлам мәзмунлу, әсрин тәләбләринә чаваб верән, кәнчлији мүасир руһда тәрбијәләндирән дәрс китаблары јаратмаг мәсәләсини исрарла ирәли сүрүрдү. Бу јолда әдиб һәр чүр имканлардан истифадә едир, мадди вә мә'нәви јардымыны мүәллифләрдән әсиркәмирди. Әдибин бу ишә нечә јүксәк әһәмијјәт вердијини 1908-чи илдә журналда дәрч етдирдији бир е'ландан даһа ајдын шәкилдә көрмәк олар. Бу е'лан бир нөв ширникләндирмә, һәвәсләндирмә характери дашыјырды. Е'лан беләдир:

«Идарәдән: Идарәмиздә чап олунмаг үчүн китаб е'ланы көндәрән шәхсләрә хәбәр веририк ки, өзкә е'ланлара нисбәтән китаб е'ланларындан јары гијмәт алырыг. Вә лакин чамаатымыз үчүн мәнфәәтли билмәдијимиз китабларын е'ланыны һеч вәчһлә гәбул етмәјирик».

Ч. Мәммәдгулузадә севимли мүәллими Черњајевскинин «Вәтән дили», Бакы мүәллимләриндән алты нәфәрин јаздығы «Икинчи ил» дәрсликләрини халг үчүн мәнфәәтли китаблардан һесаб едирди. Әдиб 1908-чи илдә бу китабларын һәр икисини рәһбәрлик етдији «Гејрәт» мәтбәәсиндә нәшр етдирмиш, журналын сәһифәләриндә узун мүддәт онлары тәблиғ етмиш, јајылмасына хејли зәһмәт сәрф етмишдир.

Биринчи мүәллимләр гурултајынын гәрары илә јазылмыш «Икинчи ил» дәрслији мүасир педагожи тәләбләрә јахшы чаваб верирди. Бурада «Авропа үсулуна мүвафиг 113 һекајә вә мәнзумә, азәриләрин һәјатындан көтүрүлмүш 50-јә гәдәр шәкил, имла вә инша јазмаг үчүн 50-јә гәдәр јазы мәтни, китабын сонунда 500-ә гәдәр чәтин сөзүн лүғәти верилмишди. Илк дәфә олараг бу дәрсликдә азәри әдәбијјаты нүмунәләринә кениш јер верилмишди. Дәрслијин бу чәһәти о заман буржуа мүһәррирләрини гәзәбләндирмишди. Онлар јер-јердән китаба һүчум етмәјә башламышдылар. Әлибәј Һүсејнзадә «Тәрәгги» гәзетиндә нәшр етдирдији «Јазымыз, дилимиз вә икинчи илимиз» адлы мәгаләсиндә дәрслијин бә'зи гүсурларыны бәһанә едиб мүәллифләрә гаршы һүчума кечди, онлары «дуелә чағырыб» бир финчан суда гәрг еләмәк истәди. О заман әдиб «Молла Нәсрәддин» журналында «Зәнчир» фелјетону илә чыхыш

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

едәрәк Әлибәј Һүсејнзадәнин чиркин нијјәтини ачыб көстәрди.

Бәдии әдәбијјат Ҹ. Мәммәдгулузадәнин әлиндә һәмишә кәскин идеја силаһы олмушдур. Әдиб бу силаһдан даим зеһинләрин пасыны төкмәк, шүурлары ајдынлашдырмаг, һәмвәтәнләринә һәгиги јашајыш јолларыны нишан вермәк үчүн истифадә етмишдир. Бу тәләбләрә чаваб вермәјән, халгын шүуруну зәһәрләјән, онларын ҹәһаләт вә наданлыг кирдабында даһа артыг сабитгәдәм едән «Хабнамә», «Ихтијарат», «Фалнамә», «Үмдәмл-Әфкар», «Ҹамеји-Аббас», «Ҹамеји-Әлдәват», «Әҹајиби-Әлмәхлугат» кими китаблара гаршы она көрә мүбаризә апарырды ки, бурада «мөмүн мүсәлман милләтләринин чүрүмүш гафасыны сындырыб ичиндәки мөвһуматы дағытмаг јолунда» нәинки «икичә кәлмә данышылмајыбдыр», әксинә бәлкә дә халг арасында дини-мистик фикирләрин, орта әср дини ҹәфәнкијатын, ҹаһил вә авам фикирләрин кениш јајылмасына баис олмушдур.

Ҹ. Мәммәдгулузадә «Иран ишләри» фелјетонунда јухарыда адлары чәкилән китаблары Кәрбәла вә Нәҹәфүл Әшрәф үләмаларынын «милләтин вә вәтәнин тәрәггиси јолунда» хидмәтинин ифадәси кими гәләмә верәнләри истеһза, ришхәнд һәдәфинә чевирир, онларын садәлөвлүјүнә күлүрдү. Чүнки бу китабларын сәһифәләри вәтән вә милләт мәһәббәтиндән тамамилә халидир. Китабларын мәзмуну «әкәр бир нәфәр јатыб јухусунда сичан көрсә пис бәлаја дүчар олар. Әкәр јатыб јухуда чохлу сичан көрсә өмрү узун олар» кими ағылсыз, дүшүнҹәсиз фикирләрдән ибарәтдир.

Әдиб милләтин тәрәггисиндән хәбәрсиз олуб, орта әср ҹәфәнкијатыны кениш сурәтдә јајан, халгын мә'нәви инкишафына зијан вуран белә китаблары «мәдәни-фикир» адландырыр, бу чүр «минләрчә мүсәлман китабларыны» јандырмағы, бунларын шө'ләсиндә зеһинләрин пасыны төкән, һәјат һәгигәтләри һаггында ајдын мә'лумат верән, һәр шеји өз рәнкиндә вә сурәтиндә көстәрән китаблары көрмәји исрарла тәләб едирди.

Ҹ. Мәммәдгулузадә белә китабларын халг арасында нүфуз газанмасындан, мәктәбләрдә кениш шәкилдә охунмасындан гәзәбләнир, ону вәтәнә вә милләтә бөјүк хәјанәт сајырды. XX әсрин әввәлләриндә халгын азадлыг уғрунда ајаға галхыб дөјүшдүјү бир дөврдә «Әбваб әлчинан» кими китаблар «Дәҹҹалын хуручу о вахт олачаг ки, кишиләр өврәтләрлә мәшвәрәт еләјәләр» дејәрәк халгын диггәтини әсрин мүһүм мәсәләләриндән јајындырырды. Беләликлә, әсрин мүтәрәгги идејаларына гаршы чыхырды. Әдиб бу китаблары она көрә өлдүрүчү тәнгидә һәдәф едирди ки, бунлар халг арасында, руһани мәҹлисләриндә шөһрәт газанмышдыр. Јазычы јүксәк вәтәндашлыг гәзәби илә дејирди:

«Бу сөзләри сәһл сајмаг олмаз, чүнки бу сөзләр јазылыб «Әбваб әлчинан» китабында. «Әбваб әлчинан» бизим дилдә беһиштин гапылары демәкдир. Мүсәлман аләминдә «Әбваб» китабыны охујуб чыхмајынча һеч кәсин ихтијары јохдур, өзүнә алим ады гојсун вә мүсәлман китабларынын ичиндә һеч бир китаб «Әбваб» кими шөһрәт газанмајыб вә чох адамлар бу китабы әлләринә көтүрәндә габагча өпүб сонра ачырлар.

Ҹәлил Мәммәдгулузадә дәрсликләрин јүксәк әхлаги мәсәләләрдән сөһбәт ачмасыны, бөјүк бәшәри фикирләри тәблиғ етмәсини мүһүм вә вачиб тәләб кими ирәли сүрүрдү.

Әдиб бу фикирдә иди ки, белә китабларла милләти ирәли апармаг олмаз. Мирзә Ҹәлил исрарла белә китаблары јандырмағы, шө'ләсиндә халга тәрәгги јолларыны нишан верән китаблары көрмәји тәләб едирди. Она көрә дә сағлам мәзмунлу, јүксәк идејалы дәрс китаблары јаратмаг, бу јолла әһалинин әлагәсини дини-мистик китабларла кәсмәк уғрунда ардычыл сурәтдә мүбаризә апарырды.

CS CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИНДӘ МӨВЗУЛАРЫ МҮАСИР ҺӘЈАТ ВӘ ЈЕРЛИ ФАКТЛАРЛА ӘЛАГӘЛӘНДИРМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Бағыр БАҒЫРОВ,
Ќировабад шәһәриндәки С. Вурғун адына 16 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими.

Партија вә һөкумәтимиз кәнч нәслин коммунист тәрбијәсиндә әдәбијјат вә инчәсәнәтин ролуна олдугча бөјүк гијмәт верир. Сов.ИКП-нин XXII гурултајы тәрәфиндән гәбул едилмиш Програмда дејилир: «һәјатверичи коммунизм идејалары илә ашыланмыш никбин совет әдәбијјаты вә инчәсәнәти бөјүк идеја-тәрбијә ролу ојнајыр, совет адамында јени дүнја гуручусуна хас олан сифәтләри инкишаф етдирир. Совет әдәбијјаты вә инчәсәнәти милјонларла адам үчүн севинч вә илһам мәнбәји олмалы, онларын ирадәсини, дујғуларыны вә фикирләрини ифадә етмәли, онлары идејача зәнкинләшдирән вә әхлаг чәһәтдән тәрбијә едән васитә олмалыдыр». (Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы, Бакы, Азәрнәшр, 1961, сәһ. 28). Көркәмли совет педагогу Н. К. Крупскаја бөјүк пролетар әдиби А. М. Горкинин әдәби фәалијјәтинин 40 иллији мүнасибәти илә јазычыја көндәрдији тәбрик мәктубунда јазмышды: «Сосиализм гурмаг — јалныз нәһәнк заводлар вә тахыл фабрикалары гурмаг демәк дејилдир,— бу вачиб шәртдир, амма сосиализм гурмаг үчүн кифајәт етмәз. Адамларын **һәм ағлы, һәм дә гәлби** (Курсив бизимдир— **Б. Б.)** инкишаф етмәлидир». (Н. К. Крупскаја, «Сечилмиш педагожи әсәрләри», Бакы, 1950, сәһ. 108). Бу мүһүм вәзифәни јеринә јетирмәк, кәләчәјин фәал гуручуларынын «һәм ағлы, һәм дә гәлби»ни инкишаф етдирмәк үчүн дәрсләрин сәмәрәли тәшкили, кечилән һәр бир мөвзунун мүасир һәјатла, јерли фактларла, шакирдләрин јашадығы шәраитлә әлагәләндирмәјин әһәмијјәти бөјүкдүр. Бунун үчүн исә шакирдләрин өјрәнилән мәсәләләрә фәал мүдахилә етмәсинә наил олмаг, онлары мөвзу әтрафында апарылан сөһбәтдә јахындан

CS CamScanner ile tarandı

иштирак етмәјә һәвәсләндирмәк олдугча фајдалы вә әһәмијјәтлидир. Фәаллыг дедикдә бә'зи мүәллимләр буну сәһв олараг синифдә шакирдләрин суал-чавабда даһа чох әл галдырмалары, суаллара чаваб вермәләри мә'насында баша дүшүрләр. Шакирдләрин фәаллығыны тәшкил етмәји биртәрәфли баша дүшмәк бизчә дүзкүн олмазды. Шакирдләрин дәрсдә даһа чох әл галдырмалары, верилән суаллара тәләм-тәләсик, китаб дили илә чаваб вермәләри һәлә һеч дә шакирдләрин фәаллығынын тәшкил олундуғу демәк дејилдир. Биз фәаллыг дедикдә шакирдләрин шүуруну, әглини фәаллашдырмағы, онларда көрмәк, һисс етмәк, дујмаг вәрдишинин нә дәрәчәдә инкишаф етдијини нәзәрдә тутуруг. Шакирд өјрәнилән мөвзуја өз мүнасибәтини билдирә билирсә, бунун мүасир һәјатымыз үчүн нә дәрәчәдә хејирли олдуғуну дәрк едирсә, һазырда өлкәмизин, халгымызын нә илә јашадығыны дујурса, һисс едирсә, фикрини даһа ајдын ифадә етмәкдән өтрү јерли фактлардан, јашадығы шәраитдән мисаллар сечмәји бачарырса, демәли, о, сөзүн е'чазкар күчүндән һәгигәтән тә'сирләнир, беләликлә, әдәбијјат һәјаты, инсанлары өјрәнмәкдә, дәрк етмәкдә онун көмәјинә кәлир. Бәдии чәһәтдән ашағы сәвијјәдә јазылан, охучунун һиссинә, шүуруна тә'сир етмәјән бир әсәр бизә һеч бир шеј вермәдији кими, тәрбијәви нөгтеји-нәзәрдән дүзкүн гурулмајан, мүасирликдән мәһрум олан, шакирдләрин јашадығы вә бој атыб бөјүдүјү шәраитлә әлагәләндирилмәјән дәрс дә вахтын бош вә һәдәр кечмәсинә сәбәб олур, нә тә'лим-тәрбијә ишләримизә, нә дә мәктәблиләрә истәнилән фајданы верир. Мүәллимин дәрсләрини мәзмунлу вә мараглы едән амилләрдән ән үмдәси мүасирликдир. ССРИ халг артисти композитор Д. Шостаковичин «Бәстәкарын вәзифәси» адлы мәгаләсиндә («Правда» гәзети, 17 јанвар 1962-чи ил) мусигичиләрә мүрачиәтлә дедији ашағыдакы сөзләр мүәјјән мә'нада инчәсәнәтин бир нөвү олан әдәбијјаты тәдрис едән биз мүәллимләрә дә аиддир. О јазыр: «Бәдии јарадычылығын али мә'насы вә әһәмијјәти — халга хидмәт етмәкдир. Халгла бирликдә олмаг, халгы мүбаризәјә чағырмаг, коммунизм гуручулуғу ишиндә јени наилијјәтләр газанмаг уғрунда кедән бу мүбаризәдә иштирак етмәк — заманәмизин габагчыл сәнәткарынын мүгәддәс вәзифәсидир. Бу исә о демәкдир ки, **мүасир мөвзу** инди бәдии јарадычылыгда јалныз ишләнмәси мүмкүн олан мөвзулардан бири кими баша дүшүлә билмәз. **Бизим күнләрдә мүасир мөвзу** (Курсив бизимдир—**Б. Б.)** һәр бир һәгиги сәнәткар үчүн сәчијјәви олан биринчи дәрәчәли

Scanned with CamScanner

јарадычылыг зәруриијәти кими бөјүк әһәмијјәт кәсб едир». Демәли, сөз сәнәтини дә тәдрис едән әдәбијјат мүәллими үчүн мүасирлик сөздә дејил, ишдә, дәрс просесиндә әмәли олараг һәјата кечирилмәли, әсәрин мүасир һәјат вә јашадығымыз шәраит үчүн әһәмијјәти шакирдләрә чатдырылмалыдыр.

Мән һәр бир дәрсдә кечәчәјим мөвзу барәдә әввәлчәдән фикирләшәркән бунун јашадығымыз күнләрлә нечә сәсләндијини, әлагәсини диггәт мәркәзиндә сахлајыр, мәтнин мүасир һәјатла һансы ҹәһәтләрдән бағлы олдуғуну дәгиг мүәјјәнләшдирирәм, Мәсәлән, VI синифдә өлмәз драматургумуз Ҹәфәр Ҹаббарлынын «Фирузә» һекајәсини кечмәјә һазырлашаркән нәдәнсә өзүмдә бир нараһатлыг, һәјәҹан һисс едирәм. Бу да јерсиз дејилдир. Азәрбајҹан совет әдәбијјатынын бу надир сөз инчисини нечә тәдрис етмәли? Нечә едим ки, дәрсдә кечән илләрдә сөјләдијим ҹүмләләр бир дә тәкрар олмасын? Шакирдләр Фирузәни севсинләр, совет адамларынын фираван һәјатына гәлбдән севинсинләр, зәһмәткеш инсанын нәләрә гадир олдуғуну дујсунлар, онунла фәхр етсинләр?..

Халг шаири Сәмәд Вурғун бөјүк сәнәткарын вәфатынын 10 иллији мүнасибәтилә кечирилән хатирә кечәсиндәки нитгиндә демишдир: «Мүасир әдәбијјатымызын ән ногсан вә зәиф ҹәһәти бундадыр ки, биз сејр етдијимиз ногсанларын бу күнки һалыны, бу күн ки мүбаризә вә мәишәт тәрзләрини аз- чох көрүрүк, лакин онларын сабаһыны, кәлчәјә чағыран бөјүк әмәлләринин, мәгсәдләринин ифадәсини әдәбијјатда көрмүрүк.

«Севил» пјесиндә Күлүш—«Мән һәлә күлүшәм, бөјүјәндән сонра исә гәһгәһә олачағам»,— дејир. Биз бу сөзләрдә јалныз Күлүшүн, јахуд азад гадынларымызын хошбәхт сәсини дејил, бәлкә бүтүн халгымызын сәадәтини, онун галиб ирадәсини вә сәсини ешидирик. Мәнҹә **Ҹәфәр Ҹаббарлы сәнәти бизим совет дөврү мәдәнијјәтимизин гәһгәһә пилләсидир,** (Курсив бизимдир — **Б. Б.**). Мәкәр бу сәнәт бу күнки һәјатымызла үзви сурәтдә бағлы дејилми? Бөјүк драматург, Мәммәдин дили илә дедији «Көһнә Бакы нә иди, инди нә олмушдур» сөзләри јашадығымыз гәдим Кәнҹәјә—совет һакимијјәти илләриндә симасыны тамамилә дәјишмиш, елм—мәдәнијјәт очағына чеврилмиш көзәл социалист Кировабадына да аид дејилми? Ити сүр'әтимизи ингилаб адландыран сәнәткар нә гәдәр дә ирәлини көрүр вә дујурду! Мәним дә мәгсә-

CamScanner ile tarandı

дим һекајәни елә тәдрис етмәкдир ки, шакирдләр бурада **«халгымызын сәадәтини, онун галиб ирадәсини вә сәсини»** ешитсинләр, севимли јазычынын үрәк чырпынтыларыны дујсунлар, һәмин әсәрин дүнән үчүн дејил, бу күн вә кәләчәк үчүн јазылдығыны дәрк етсинләр, әмәлпәрвәр сәнәткарын бизимлә бирликдә коммунизм уғрундакы мүбаризәдә инамла ирәлилədијинин шаһиди олсунлар, бу күнки шән һәјатымызын асан јолла дејил, узун вә кәркин мүбаризә нәтичәсиндә, минләрлә гурбанлар баһасына әлдә едилдијини баша дүшсүнләр. Мә'лум олдуғу кими Ҹ. Ҹаббарлы «Фирузә» һекајәсини 30 ил бундан габаг, 1934-чү илдә, өзү дә «Правда» гәзети үчүн рус дилиндә јазмышдыр. Әсәрин ады «Бакы» (русча) иди, лакин о, илк дәфә Азәрбајҹан дилиндә «Фирузә» ады илә дәрҹ едилдијинә көрә һәмин ад индијә кими сахланылмышдыр. Ҹәфәр Ҹаббарлы бу көзәл әсәрини «депутаты олдуғу Бакы Советинин XII чағырышынын биринчи пленуму мүнасибәтилә нәшр етдирмәк фикриндә иди». (Бах: М. Ариф. «Ҹәфәр Ҹаббарлынын јарадычылыг јолу» китабы, Бакы, АДУ Нәшријјаты, 1956, сәһ. 235) Бөјүк сәнәткар нефт Бакысы вә онун адамлары һаггында јаздығы әсәрин дәрҹ едилдији күнү көрмәди, о, јарадычылығынын чичәкләндији бир вахтда, 35 јашында икән гәфләтән вәфат етди. Әсәр исә нәзәрдә тутулдуғу вахтда дәрҹ едилди вә Бакы Советинин пленумуна кәсәл һәдијјә олду. Мән бу фактын шакирдләрин нәзәринә чатдырылмасыны она көрә лазым билирәм ки, совет адамларынын мүасир һәјат шәраитини тәсвир вә тәрәннүм етмәји өзүнә вәтәндашлыг борҹу билән Ҹ. Ҹаббарлы совет һакимијјәти илләриндә халгын һәјатында, мәишәтиндә вә шүурунда баш верән дәјишикликләри, ирәлиләјиши, сөзүн әсил мә'насында ингилабы Бакы вә онун адамларынын тәсвириндә вермиш, инсанлығын һәгиги гуртулуш вә сәадәт јолунун социализмдә олдуғуну гүдрәтли гәләми илә бәдии шәкилдә бир даһа тәсдиг етмишдир. Она көрә дә «Фирузә» һекајәси јүксәлишимизи тәсвир едән бәдии бир әсәр олмагла јанашы совет ичтимаи гурулушунун һәјатилијини, әмәк адамларынын өз исте'дадыны инкишаф етдирмәси үчүн шәраит јаратдығыны, инсанлығын мин илләрлә бәсләдији арзунун һәгигәтә чеврилдијини, зәһмәт адамынын әли илә көһнә дүнјанын учурулуб дағылдығыны, јени дүнјанын гәләбәсини нүмајиш етдирән бир сәнәддир. Бу бәдии сәнәддә гыса, лакин олдугча мә'налы вә инандырычы бир шәкилдә кечмишлә бу күн мүгајисә едилмиш,

Scanned with CamScanner

үстүнлүк, јашамаг һаггы јенилијә верилмишдир. Беләликлә, мән «Фирузә» һекајәсинин тәдриси үчүн програмда нәзәрдә тутулмуш 4 саатын 3 саатыны әсәрин ифадәли охусуна, мәтн үзәриндә ишә (план тәртиби, шифаһи нағылетмә вә с.) һекајәнин бәдии тәһлили үчүн һазырлыг ишләринә һәср едирәм. Мән «Фирузә» һекајәси үзәриндә иш апараркән әсәрин муасир һәјатла әлагәси вә јашадығымыз шәраитлә нечә бағлы олдуғу үзәриндә кениш дајаныр, буну шакирдләрә дәриндән баша салмагдан өтрү мүгајисә пријомундан истифадә едирәм. Лакин бу мүгајисәни үмумијјәтлә дејил, мүхтәлиф саһәләр үзрә (һадисәләрин чәрәјан етдији мәканын тәсвири, инсанларын тәсвири, иш, аилә мәишәт шәраитини тәсвири вә с.) апарыр, тәсвир васитәләрини бир-бири илә тутушдурур, мүгајисә едир, нәтичә чыхарырам. Мән буну мәтн үзәриндә иш апараркән шакирдләрин өзләринә тапдырыр, бундан кәләчәкдә апарачағым јазы ишләриндә дә истифадә етмәк үчүн онлары шакирдләрин дәфтәрләринә гејд етдирирәм. Буну ајдын тәсәввүр етмәк үчүн «Фирузә» һекајәси үзәриндә апардығым иши нәзәрдән кечирәк. Мәтн бир дәфә охундугдан сонра синфә тәклиф едирәм ки, мәтни тәкрар охујаркән Бакы вә орада јашајан инсанларын талејинин тәсвиринә диггәт јетирсинләр, Бакынын кечмиши вә бу күнүнә аид чүмләләри сечиб дәфтәрдә ајры-ајры сүтунларда јазсынлар. Беләликлә, шакирдләр тапшырығы ашағыдакы шәкилдә јеринә јетирирләр.

I. БАКЫ

Кечмишдә	Инди
Әјри-үјрү күчәләр вә харабалыглар... һәмишә тозлу-торпаглы, гышда исә боғаза гәдәр палчыг олан әјри күчә...	Кениш вә јахшы дөшәнмиш бир күчә... Шәһәрин бу башындан о башына гәдәр, көз ишләдикчә көрүнән бир күчә.
Пејинлә долу олан дөнкә...	Електрик ишыгларына гәрг олмуш күчәләр, чохмәртәбәли јени евләр...
Әбәди јас вә тә'зијә тә'сири бурахан гара чадралара бүрүнмүш јекрәнк инсан көлкәләри...	Күчәләрдә нәш'әли гәһгәһәләрлә күлән азәрбајчанлы гадынлар вә кәнчләр...
Көһнә, тозлу јоллар, арабалар вә дроклар...	Трамвајларын арды кәсилмирди, зәнк сәсләри күчәни долдурмушду.
Көһнә Ерменикәндин харабалыглары...	Көзәл бир парк... Асфалт, ағачлар, фонтан...
Бир мәртәбәли көһнә бир ев.	Бешмәртәбәли көзәл бир ев. Чохмәртәбәли көзәл евләр...

CamScanner ile tarandı

II. МӘММӘДИН АИЛӘСИ

Кечмишдә	Инди
Бир отагдан ибарәт кичик бир ев.	Алтымәртәбәли бинанын икинчи мәртәбәсиндә көзәл бир мәнзил... һүндүр ағ сәгф, пәнчәрәләр, мебел... Зүлејха вә Балаханым халанын отаглары, гонаг отағы, ванна отағы, мәтбәх, балкон...
Атасы капиталистләрин нефт гујусунда боғулан кәнч бир нефт фәһләси Мәммәд.	Москвада вә Ленинградда тәһсил алмыш мүһәндис, машын иншааты мүһәндиси.. Һәкимдир, машын сүрүр...
Керидә галмыш, авам бир гадын... Көмәксиз арвад. Фирузә... Евләрдә палтар јујан.. Гәпик-гурушла ачлыг ичәрисиндә аилә сахлајан, сојуг гышлары ач вә чылпаг кечирән Балаханым... Гоча, авам, савадсыз вә көмәксиз гадын...	Савадланмышдыр, јерли комитәјә үзв сечилмишдир, чәмијјәтин фәал вәтәндашы олмушдур, аиләси илә бирликдә Шаумјан гәсәбәсиндә јени бинада шән вә хошбәхт јашајыр.
Јетим галмыш кичик бачысы Зүлејха...	Али тәһсил алмыш, мүәллимә олмушдур, ушаглара ријазијјатдан дәрс дејир.

III. ЗӘҺМӘТ АДАМЛАРЫНЫН ТАЛЕЈИ, ИШ ШӘРАИТИ

Кечмишдә	Инди
...Бир парча чөрәк үчүн өзү газдығы гујуја кирәрәк ағанын силлә вә јумруғу алтында ишләјән, өзүнү зәһәрли газларын, өлүмүн гара ағзына атан нефт фәһләси Сәмәд киши...	Азәрнефтдә буруг устасыдыр, өз зәһмәтинин ағасыдыр, инди о, өз бачарыг вә исте'дадыны кәстәрмәјә имкан тапмыш, бөјүк бир ихтирачы олмушдур, бир нечә ихтирасы вардыр.
Атам... чырылдајан әл чархына сарылмыш узун кәндирин бир учуну белинә бағлады вә гујуја дүшдү... Бир аздан сонра дурумла долу бир ведрә чәкдиләр.... Бу дәфә дурум јеринә атам өзү чыхды. О, сапсары саралмышды.	Мә'дәнләр әввәлки кими дејил... Нефтә булашмыш адамлара да чох чәтин раст кәлмәк олур. Һамы тәртәмиз кејиниб елә билки, тоја кедәчәкләр. Бир краны вә ја винти бурмагла компрессорларын вә ја моторларын ишини низама салырлар.
Бөјүк көһнә бир гәбристан... Бош бир чөл...	Һәр јердә парлаг асфалт вә сүр'әтлә јүјүрән машынлар. Бүтүн мә'дәнләрә трамвај вә дар дәмир јолу чәкилмишдир.

Бу мүгајисәдән сонра евдә мәтн үзәриндә мүстәгил ишләмәји шакирдләрә тапшырыр вә дејирәм ки, һекајәни бир даһа диггәтлә охусунлар, јазычынын кечмиш һәјатын ачыла-

рыны вә јени һәјатымызын үстүнлүкләрини габарыг шәкилдә вермәк үчүн ишләтдији бәдии тә'јинләри, ифадә вә чүмләләри сечиб ајры-ајры сүтунларда јазсынлар. Бир даһа шакирдләрин нәзәринә чатдырырам ки, онлар һәмин чәдвәлдән кәләчәк јазы ишләриндә истифадә едәчәкләр. Беләликлә, шакирдләр тапшырығы јеринә јетирир вә дәфтәр вәрәгини ики һиссәјә бөләрәк сечдикләри сөз вә чүмләләри ашағыдакы шәкилдә јазырлар:

Кечмиш һәјат	Бу күнкү һәјат
Әјри-үјрү күчәләр вә харабалыглар; бир отагдан ибарәт кичик бир ев; әјри бир дөнкә; һәмишә пејинлә долу дөнкә; көһнә бир гәбирстан; бөјүк көһнә гәбиристан; бош бир чөл; гоча јабы, хыш, кәнкан; ачындан өлмәмәк үчүн; дәриндән көксүнү өтүрәрәк; көзләри даһа да думанланды, даһа дәрин бир хәјала далды; чырылдајан әл чархы; узун кәндир; дурумла долу бир ведрә; о, сапсары саралмышды; газ адамы боғур; аға атама јанашыб үзүнә бәрк бир силлә вурду; Аға, горхулудур, мәним ушагларым вар... Залым адам; кағыз пуллар; аллаһ гојса; јалын ајаглар; көһнә архалығымын; көзләримин јашыны; көһнә дәсмалыны; бир парча чөрәк; дуа охуду; мән ач идим, амма јејә билмирдим; һиссиз бир һалда; додаглары көмкөј иди; гәмли бир әда; нефт селләри алтында јатан атам; атамын ајагларындан јапышыб кәнара сүрүдүләр; көһнә бир араба; кичик үзүмү гәбирә дајадым; сојуг торпағы исти көз јашларымла ислададараг, узун-узады ағладым; пајыз ахшамынын күләји сүмүкләримә ишләјирди; дахмамызы вә бүтүн рајонумузу итирмишәм; һәмишә тозлу-торпаглы, боғаза гәдәр палчыг, әјри күчәмиз; һәмишә пејинлә долу олан дөнкә; әбәди јас вә тә'зијә тә'сири бурахан гара чадралара бүрүнмүш јекрәнк инсан көлкәләри; гоча, авам савадсыз	Көзәл, кирдәсифәт кәнч бир гыз; гара, дәрин, атәшли көзләр; гәләмлә чәкилмиш кими гара гашлар; рәнкдән-рәнкә кирән үз; хәфиф-хәфиф әсән инчә додаглар; ширин дил; ағ халат, уча бојлу, узун, гызыл әскәр шинелли бир киши; хош бир тәбәссүм; хош бир сәс; гәдим бир Азәрбајчан маһнысы; Фирузәнин күлүшләри вә маһнысы; көһнә бир дост; кениш вә јахшы дөшәнмиш бир күчә; шәһәрин бу башындан о башына гәдәр, көз ишләдикчә көрүнән бир күчә. Трамвајларын арды кәсилмирди, зәнк сәсләри күчәни долдурмушду. Бешмәртәбәли көзәл бир ев; мәс'уд кәнчлијин хош гәһгәһәләри; инди мән Азәрнефтдә буруг устасыјам. Чох јахшы киши; инди мә'дәнләр әввәлки кими дејил, нефтә булашмыш адамлара да чох чәтин раст кәлмәк олур. Һамы тәр-тәмиз кејиниб елә бил ки, тоја кедәчәкләр, бир краны вә ја винти бурмагла компрессорларын вә ја моторларын ишини низама салырлар. Һәр јердә парлаг асфалт вә сүр'әтлә јүјүрән машынлар. Бүтүн мә'дәнләрә трамвај вә дар дәмир јолу чәкилмишдир. О, инди бөјүк бир ихтирачыдыр, бачарыг вә исте'дадыны көстәрмәјә имкан тапмыш ихтирачы; мән мүһәндисәм, машын иншааты мүһәндиси; Фирузә ағ, тәмиз доктор халатында ичәријә кирди; бу күн Аслан консерваторијада

CamScanner ile tarandı

Кечмиш һәјат	Бу күнкү һәјат
вә көмәксиз гадын; евләрдә палтар ичәрисиндә јашадыг; сојуг гышлары ач вә чылпаг кечирдик. Көһнә, тозлу јоллар, арабалар вә дроклар; бир парча чөрәк үчүн өзү газдығы гујуја кирәрәк ағанын силлә вә јумруғу алтында ишләјән, өзүнү зәһәрли газларын, өлүмүн гара ағзына атан фәһлә; ачындан мәһв олуб; көһнә Ерманикәндин харабалары; кеһидә галмыш, авам бир гадын; көһнә Бакы...	чыхыш едәчәк; Мәммәдин јумшаг вә һәјәчандан титрәјән сәси; гара көзләриндә гығылчым парлајырды; кәнч мүһәндис; од кими јанан ал јанаглары; јанан көзләринин парылтысы; титрәјән додаглары; кәнчлик өз әлван рәнкләрини бу инсанлара бәхш етмишдир...

Нөвбәти дәрсдә шакирдләр ики һәјатын — кечмишлә бу күнүн мүгајисәсини верән чәдвәлдән истифадә едәрәк әввәлчәдән һазырладығым суаллара чаваб верир, тәсвир едилән һадисәләрә өз мүнасибәтләрини билдирирләр. Мән суаллары тәртиб едәркән шакирдләрин шүуруну фәаллашдырмаг, онлары душүндүрмәк, фикирләшәрәк јашадығымыз шәһәрин һәјатындан мисаллар кәтирмәләринә дә фикир верир, һәр бир суала там, душүнүлмүш чаваблар вермәји, мәтндән кәтирдикләри мисалларла фикирләрини сүбута јетирмәләрини тәләб едирәм.

Беләликлә, әввәлчә һазырладығым чәдвәл үзрә шәһәримизин һәјатында баш верән дәјишикликләри шакирдләрин нәзәринә чатдырыр, бунунла да дәрси јекунлашдырырам. Чәдвәли тәртиб едәркән Кировабадын кечмиши, индиси вә кәләчәјинә аид фактларын бурада өз әксини тапмасына чалышырам.

Мөвзунун мүасир һәјатла, шакирдләрин јашадығы шәһәрлә әлагәләндирилмәси дәрси даһа фајдалы вә мараглы едир, онларда совет адамларынын мадди-мәишәт шәраитинин даһа да јахшылашдырылмасы үчүн бүтүн тәдбирләри көрән доғма Коммунист Партијасына вә Совет һөкумәтинә олан мәһәббәти гат-гат артырыр.

Scanned with CamScanner

ЧӘФӘР ЧАББАРЛЫНЫН «АЛМАЗ» ПЈЕСИНИН БӘДИИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНИ НЕЧӘ ӨЈРӘДИРӘМ.

Вәлиәддин ӘЛИЈЕВ,
әдәбијјат мүәллими.

Азәрбајчан әдәбијјатында сосиализм реализми јарадычылыг үсулунун баниләриндән олан Чәфәр Чаббарлы өјни заманда Азәрбајчан совет драматуркијасынын ән көркәмли нүмајәндәсидир.

Онун јарадычылығында мүасир һәјатымызын һадисәләрини новаторлугла әкс етдирән мөвзулар; јени дөврүн јенијени гәһрәманлары ингилабдан сонракы әсәрләринин тәркиб һиссәсини тәшкил едир.

Ч. Чаббарлынын бир-биринин далынча јаратдығы «Севил», «Алмаз», «Јашар», «Дөнүш», «Фирузә» вә саирә драм вә нәср әсәрләриндә дөврүн унудулмаз кәнч вә мүбариз гәһрәманларыны һәјат сәһнәсинә чыхармагла инсан шүурунда силинмәз изләр бурахан, инсаны рәшадәтли вә мүбариз олмаға сөвг едән совет адамы образынын көзәл нүмунәләрини вермишдир. Бөјүк сәнәткарын бәхш етдији инсан сурәтләринин башлыча характери инсанпәрвәрликдән, Вәтәнә сәдагәтдән, коммунизм идејаларына дөнмәдән әмәл етмәкдән, халгыны севмәкдән, көһнәлијә вә мүһафизәкарлыға гаршы амансызлыгдан вә новаторлугдан ибарәтдир.

Проблемләр драматуркијасы олан Ч. Чаббарлы драматуркијасында һәр бир сәнәт әсәри ичтимаи һәјатымызын мүәјјән мүһүм бир һадисәсинә, чәмијјәтин диггәтини чәлб едән әһәмијјәтли бир мәсәләјә һәср едилмишдир. Онун кечмиш тарих сәһнәләрини ишыгландыран әсәрләри дә («Од кәлини», «1905-чи илдә») дөврүмүзүн тәләбләри илә әлагәли шәкилдә вә һәм дә сәнәткарлыгла јарадылмышдыр. Belә ки, «Од кәлини» тарихи драмында мүасир һәјатла сәсләшән гүввәтли ингилаби чағырыш, Елхан образы симасында јени бир дүнја, јени бир һәјат уғрунда мүбаризә апаран халг гәһрәманынын парлаг вә мәрд сурәти верилмишдир. «1905-чи илдә» пјесиндә исә биринчи рус ингилабынын тарихи һадисәләрини тәсвир фонунда халглар достлуғунун елә бир мүгәддәс абидәси

CamScanner ile tarandı

јарадылмышдыр ки, әсәр бу күн дә, сабаһ да бу достлуғу позмаға чан атанлара гаршы дәрин нифрәт һисси, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын бәшәри наилијјәти олан **халглар достлуғу вә гардашлығыны** көз бәбәји кими горумаға сөвг едир. Сәнәтә вә сәнәткарлыға гаршы чидди тәләбкар олан Ч. Чаббарлы Совет Јазычыларынын I үмумиттифаг гурултајында чыхыш едәркән сөјләмишдир ки: «Совет јазычысынын мәгсәди мүәјјәндир: о бизим бөјүк гурулушу әкс етдирмәли, өз гардашларыны вә гәһрәманларыны јени гәләбәләр үчүн сәфәрбәрлијә алмалыдыр». Чәсарәтлә демәк лазымдыр ки, бөјүк драматург өз сәнәт әсәрләри илә бу тәләбләрин чидди ичрачысы вә инкаредилмәз нүмунәсидир. Дикәр чәһәтдән көстәрмәлијик ки, онун драматуркијасынын парлаглығы сәнәткарлыға реал мүнасибәтиндән тәзаһүр етмишдир.

Халг үчүн јазыб јарадан драматург сәнәткарлыгла бирликдә әсәрин дилинин јығчам, ајдын вә анлашыглы олмасыны тәләб едирди. О дејирди ки, драматург дүзкүн вә мә'налы бир дилла, һәрәкәтләри, шәраити вә гәһрәманын сәчијјәсини гыса ифадәләрлә јазмалыдыр.

Һәгигәтән Ч. Чаббарлы белә бир јолла нәинки кетмиш, һәтта сәнәт әсәрләри илә ону ишыгландырмышдыр. Мәһз буна көрә дә Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәси олан Ч. Чаббарлынын һәјат вә јарадычылығынын орта мәктәбдә һәртәрәфли өјрәнилмәсинә кениш јер верилмиш вә имкан јарадылмышдыр ки, бу да әдәбијјат мүәллимләри гаршысында онун јарадычылығыны дәриндән өјрәнмәк вә өјрәтмәји мүһүм бир вәзифә кими гаршыја гојур. Чәфәр Чаббарлы һәјат вә јарадычылығыны өјрәтмәк үчүн орта мәктәб програмында, 10-чу синифдә 12 саат вахт верилир. Һәмин вахтдан сәмәрәли истифадә етмәк мәгсәдилә јазычынын һәјат вә јарадычылығындан ашағы синифләрдә кечиләнләри илк мүсаһибәдә хатырлатмагла биринчи саатда драматургун һәјаты өјрәнилир. 2-чи саатда јазычынын јарадычылығына үмуми бир нәзәрлә, әсасән драм јарадычылығындан сөһбәт апарылыр. Ч. Чаббарлынын драматуркијасы һаггында үмуми мә'лумат верилмәклә илк драм әсәрләриндән биринин (мәсәлән, «Солғун чичәкләр» пјесинин) охунмасыны евә тапшырырам. 3-чү дәрси мән, әдәбијјат нәзәријәси илә әлагәдар олараг, драм әсәриндә конфликт, характер вә бәдии дил мәсәләләрини изаһына һәср етмәклә әсас тәһлили јазычынын «Јашар» пјеси үзәриндә апарырам вә драмын тәкрар охунмасыны евә

Scanned with CamScanner

тапшырырам (Јадда сахламаг лазымдыр ки, бөјүк драматург узагкөрәнликлә кәнд тәсәррүфатынын инкишафында елмин-кимјанын һәлледичи рол вә әһәмијјәтини «Јашар» әсәриндә чох бөјүк бир сәнәткарлыгла вермишдир). Коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасында кимјанын бөјүк рол вә әһәмијјәтини көстәрмәклә совет адамлары гаршысында бу саһәдә гојулмуш вәзифәләрин әмәк чошғунлуғу илә јеринә јетирилдији бир заманда «Јашар» әсәриндән данышмамаг олмаз. Беләликлә галан 9 сааты јазычынын «Алмаз» вә «1905-чи илдә» пјесләринин һәртәрәфли өјрәнилмәсинә ајырырам. Көстәрилән 9 саатдан 5 сааты «АЛМАЗ» пјесинин өјрәнилмәсинә вә 4 сааты исә «1905-чи илдә» әсәринин өјрәнилмәсинә верирәм. «АЛМАЗ» драмынын өјрәдилмәсини ашағыдакы гајдада планлашдырмышам:

1—дәрс: «Алмаз» әсәринин гыса мәзмуну, сүжети вә идејасы һаггында мә'лумат вермәклә 2-чи пәрдәнин охусуну тәшкил етмәк. Пјесин охунмасыны вә ајры-ајры пәрдәләр үзрә мәзмунуну данышмаг үчүн план тәртиб етмәји евә тапшырыг вермәк.

2—дәрс: «Алмаз» әсәринин әсас сурәти олан Алмазын характерини изаһла пјесин бу мәгсәдлә гурулушуну өјрәтмәк вә V пәрдәнин 2-чи шәклини гираәт етдирмәк. Пјесдәки ајры-ајры сурәтләрин дилини өјрәнмәк вә гејдләр көтүрмәк һаггында евә тапшырыг вермәк.

3-чү дәрс: драм әсәрләриндә конфликт вә характер һаггында тәкрарла әсәрдәки мәнфи сурәт кими јарадылмыш Һачы Әһмәд вә онун әлалтыларынын характеризә етмәк. Сурәтләрин дилини өјрәнмәк ишини давам етдирмәји јенә евә тапшырмаг.

4-чү дәрс: «Алмаз» пјесиндәки әсас сурәтләрин—јениликлә көһнәлијин мүбаризәси вә јенилијин гәләбәси фонунда мүгајисәли тәһлили.

5-чи дәрс: «Алмаз» пјесинин бәдии хүсусијјәтләри вә дили.

«Алмаз» пјесинин бәдии хүсусијјәтләрини вә дилини өјрәдәркән ашағыдакы һазырлыг ишләри вә тәдбирләри һәјата кечирмәк лазымдыр:

1—Пјесин дили вә бәдии тәсвир васитәләрини мүхтәлиф үсулларла шакирдләрә баша салмаг олар ки, бунлардан ашағыдакыларын мүһүм олмасыны нәзәрдә тутмалы:

CamScanner ile tarandı

а) бәдии оху вә мәзмунун мәнимсәдилмәси илә әсәрин дили вә бәдии тәсвир васитәләринин изаһы;

б) әсәрин бәдии хүсусијјәтләри үзәриндә шакирдләрин синиф вә синифдәнхарич чалышмаларынын тәшкили;

в) пјесин бәдии хүсусијјәтләри һаггында гыса вә мәзмунлу сурәтдә мүәллимин мүһазирәси.

2—Әсәрин бәдии хүсусијјәтләрини әјаниликлә өјрәтмәк мәгсәди илә шакирдләрин ашағыдакы гајдада мүстәгил чалышмаларыны тәшкил етмәли:

а) пјесин ајры-ајры сурәтләринин тәсвирини әкс етдирән фото-албом вә ја бүллетен дүзәлтмәк;

б) пјесин бәдии дилини һәртәрәфли мәнимсәтмәк мәгсәдилә Һачы Әһмәдин ишләтдији аталар сөзләринин (сурәтин характериндәки зиддијјәтләри ачан әсас васитә кими), Афтилин характерини ајдынлашдыран икибашлы ифадә вә аталар сөзләри, Мирзә Сәмәндәр вә Шәрифин сифәтини мүәјјәнләшдирән характерик ифадәләр вә ән нәһајәт, Алмазын гылынч кими кәсәрли ифадәләринин сечилиб, гејд едилмәси;

3. — Пјесин композисијасынын — експозисија, завјазка, развијазка, кулминасија вә финал сәһнәләринин мүәјјән едилмәси.

Јухарыдакы һазырлыг вә тәдбирләрдән сонра пјесин бәдии хүсусијјәтләринин тәһлилини ашағыдакы гыса мүһазирә вә мүсаһибә илә изаһ едирәм:

Азәрбајчан совет драматуркијасынын гијмәтли инчиси олан «Алмаз» пјеси сосиализм реализминин әсас принсипи олан һәјаты даими ингилаби инкишафда верән— јениликлә көһнәлијин мүбаризәсини вә јенилијин гәләбәсини инкаредилмәз инамла көстәрән әсәрдир. Әсәрин композисијасы тәдричи инкишаф принсипи илә гурулмуш, әсәрдәки бүтүн һадисәләр әсас гәһрәман әтрафында чәрәјан етдирилмишдир. Әсәрин гәһрәманы олан Алмаз кәндә кәлән күндән кәнди прожектор кими ишыгландырыр вә бу ишыгда јахшы, писнә варса, ајдынлығы илә көз өнүндә чанланыр. Әсәрин композисијасы идејаја ујғун олараг, јенилијин көһнәлик үзәриндәки гәләбәсини ачыб көстәрмәјә хидмәт едир. Композисија Алмазын мәһәк дашы кими, бүтүн сурәтләри саф-чүрүк етмәси, онун прожектор кими әтрафы ишыгландырмасы үзәриндә гурулмушдур. Өз вәтәндашлыг борчундан бојун гачыран мүәллим Чамал, јекәбаш вә түфејли сималы Мирзә Сәмәндәр, мешшан әһвали-руһијјәли Фуад, бөһтанчы вә шәрәф-

Scanned with CamScanner

сиз Шәриф, мајмаг вә сатгын кәнд совет сәдри Балоғлан, го-
јун дәриси кејмиш јыртычы чанавар олан Һачы Әһмәд вә онун әлалтылары Алмазын саф вә ишыглы образы гаршысында мискин вә чиркин көрүнүрләр. Алмаз динамик характери илә гара гүввәләрә гәти гәләбә чалдығы кими, мүсбәт адамлары кетдикчә шүурлашдырыр, тәчрүбәләндирир вә мүбаризәјә сәфәрбәр едир. Мәсәлән, авам, һүгугсуз вә горхаг гадын олан Јахшы, Алмазын тә'сири илә һәјат һәгигәтини дәрк едир, чәсарәтләнир вә ән нәһајәтдә, сон мәһкәмә сәһнәсиндә, Алмаза гәти һүчума кечмиш гудузлара өлдүрүчү зәрбә вурараг онлары ифша едир.

«Алмаз» әсәриндә диггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири дә, һадисәләрин кәркин вә һәјати конфлик әсасында инкишаф етдирилмәси илә, пәракәндәлијә сәбәб олмајан бир сыра көмәкчи конфликтләрин дә јаранмасыдыр, драматуржи хәтләрин чохалмасыдыр. Мәсәлән, пјесдәки Алмаз вә Јахшы, Алмаз вә Һачы Әһмәд, Алмаз вә Фуад, Алмаз вә кәнчләр-мәктәблиләр вә с. белә драматуржи хәтләрдир. Дикәр тәрәфдән пјесдәки јениликлә көһнәлијин мүбаризәси каһ бу, каһ да о бири чәбһәнин үстүнлүјү илә каһ јавашыјыр, каһ сүр'әтләнмәклә гәләбә вә мәғлубијјәт сәһнәләри бир-биринин әвәз едир. Әсәрин композисијасында бу хәтт белә инкишаф етдирилмишдир:

1-чи експозисија сәһнәсиндә Алмаз көһнәлијин дәфн мәрасиминдә јени нәслин «Еј сән, көһнә дүнја тәслим ол» маһнысы илә чыхышын тәшкил едир. Кәнддә ишләмәкдән гачан мүәллим Чамалла үз-үзә кәлир, мүһафизәкар Мирзә Сәмәндәрлә тоггушур; голчомаг гујруглары олан Баларза вә Ибадын һүчумуна раст кәлир.

2-чи шәкилдә Һачы Әһмәд Алмазы әлә ала билмир. Алмазын дөнмәз мүбаризлијини көрән дүшмәнләр она һүчум едирләр. Алмаз мүвәггәти кери чәкилир.

3-чү сәһнәдә фитнәкарлыгла бојкот едилмиш Алмаз чәтин вәзијјәтдә галыр. Бу вәзијјәтдән истифадә едир, Алмазы тәслим етмәк истәјән дүшмәнләрә о лајигли чаваб верир вә онлары евдән говур.

4-чү шәкилдә Һачы Әһмәд куруһу Алмаза гаршы јени һүчума кечәрәк, она бөһтан вә ифтира атыр; јохлама комиссијасы кәлмәсини көзләјирләр. Бу заман Јахшы Алмаздан көмәк истәјир. Алмаз Јахшынын ушағыны көтүрмәклә өз вәзијјәтини даһа да писләшдирир.

CamScanner ile tarandı

5-чи кулминасија сәһнәсиндә голчомагларын фитнәси ән кәркин вәзијјәт јаратмыш, Алмаз мәғлуб олмаг үзрәдир. 6-чы шәкилдә бу вәзијјәт давам едир, Алмаз вәзијјәтдән чыхмаг үчүн Јахшынын ушағыны өзүнә гајтармаг истәјир, лакин она јазығы кәлдијиндән ушағы вермир; нишанлысы Фуадын кәлмәси ону даһа да пәрт едир.

7-чи финал сәһнәсиндә, мәһкәмәдә, голчомагларын ујдурдуглары «атасыз ушаг» мәсәләси Јахшынын мејдана чыхмасы илә, Алмазын гәләбәси илә нәтичәләнир.

«Алмаз» әсәри чанлы вә мә'налы данышыг дили илә јарадылмыш көзәл сәнәт әсәридир. Пјесдәки чох мә'налы ифадәләр вә афоризмләрлә долу олан диалоглар онун емосионал тә'сир гүввәсини гат-гат артырыр вә идеја-мәзмунунун даһа јахшы анлашылмасына көмәк едир. Драмдакы ән кичик епизодик сурәт белә, өзүнә мәхсус характерик хүсусијјәтләрә малик олдуғу кими, өзүнә мәхсус ифадә тәрзи, интонасија вә мусиги илә сечилир. Мисал. Алмаз, Афтил, Һачы Әһмәд, Мирзә Сәмәндәр, Шәриф, Балоғлан, Очаггулу вә башга образларын нитгләри өзүнә мәхсус тәрзи вә интонасијасы илә өз дахили аләмини вә психолокијасыны бүрузә вердији кими. епизодик сурәт олараг верилмиш Алмазын анасы вә башгаларынын да өзүнә мәхсус ифадәләри онларын да јадда галмасына сәбәб олур.

«Алмаз» әсәриндә ишләдилмиш аталар сөзләри, мәсәлләр вә саир шифаһи халг әдәбијјаты материаллары ајры-ајры сурәтләрин шүур сәвијјәсинә мәнсуб олдуглары синфин характеринә, јашадығы мүһитин шəраитинә вә дүшдүјү вәзијјәтә мүвафиг олараг ишләнмишдир. Бу да Ч. Чаббарлынын сөз хәзинәсиндән мәһарәтлә көзәл инчиләр сечән габилијјәтли бир сәнәткар олдуғуну сүбут едир. Мисал, Алмазын сон дәрәчә мүбариз вә горхмаз совет мүәллими олдуғуну нәинки онун дүшмәнә гәләбә чалмасы илә, һәмчинин характериндәки јүксәк инсани кејфијјәтләр илә дә мүәјјәнләшдиририк.

Алмазын мәһәк дашы кими, әсәрдәки бүтүн сурәтләри саф-чүрүк етдијини, һәрәкәтләрини доғуран дөјүшкән ифадәләри, мә'нәвијјәти вә характерини ајдынлашдыран ашағыдакы диалог вә монологлары илә јазычы ону диггәт мәркәзинә чәкмишдир:

Алмаз:

— Мән советләр өлкәсинин там һүгуглу вәтәндашыјам. Сөз вердим, гуртарды. Бу бизим вәтәндашлыг борчумуздур.

Scanned with CamScanner

— Шәкил чәкмәк асандыр. Һәјат јаратмаг чәтин. Сизин шәклиниз дә бајағыдыр. Биз ондан даһа көзәлини бурада, һәјатда, бу гара торпаг үзәриндә јарадачағыг (ишдән-кәнддән гачан Чамала дедији сөзләр).

— Мән тәк дејиләм ки? Бурада кәндин бүтүн сағлам вә јарадычы гүввәси чалышыр.

— Ағламагла зәнчир гырылмаз. Кәмирмәк, чејнәмәк, гырмаг лазымдыр.

— Биз гадынларымызы гәфәсдә сахлајан әлләри гырмалы, гадыны азадлыға чыхартмалыјыг.

Вә јахуд Алмазын дүшмәнләрә үз тутуб чәсарәтлә дедији сөзләр:

— Сиз мәдәнијјәтә, јенилијә, кәндин јүксәлишинә зидсиниз. Чүнкү мәдәнијјәт сизин чибләринизә тохунур, мәдәнијјәт сизин үчүн өлүмдүр. ӨЛҮМ!

Бах, сөзләрә диггәт јетирин, бунлар һамысы әсил совет адамынын мә'нәвијјәти, ирадәси вә мүбариз руһунун бәдии ифадәсидир!..

Јазычы Мирзә Сәмәндәрин мүһафизәкар, көһнәпәрәст, худпәсәнд вә өз мәнфәәтини дүшүнән характерини онун чанлы данышығы вә сечилән ифадәләри илә белә ачыр:

Мирзә Сәмәндәр:

— Гурбан олум Мәһәммәдин шәриәтинә! Чаным, о киши арвадлары јахшы таныјырмыш. Јахшы дејибләр: аллаһ дәвәјә ганад версәјди, дүнјада учмамыш дам галмазды...

— Аллаһ һеч кафири арвад чәнкинә салмасын.

— Бир ағач миниб, мин будаг кәзир.

— Мәнә нә дүшүб халгын ишинә гарышым ки, ахырда да јаман киши олум. Чан онун, чәһәннәм тарынын. Онунку еләодур ки, бир әризә јазасан, бир мотал пендирини аласан, јејәсән малыны, чыхардасан чаныны, гуртарды кетди. Вәтәндаш, вәтәндаш. Бу халг да сәнин кими вәтәндашдыр дә...

Әсәрдә бүтүн гара гүввәләрин башчысы олан Һачы Әһмәдин бир тәрәфдән мүхтәлиф васитәләрлә әтрафына топладығы түфејлиләри өз мәгсәдинә чатмаг үчүн ишләтдији һијләкәр вә тәһрик едичи ифадәләр, Алмазы әлә алмаг үчүн төкдүјү дил, кәләји баш тутмадыгда һәдә-горху кәлмәси вә с. ајдынлашдырмаг мәгсәди илә Ч. Чаббарлы онун дили илә ашағыдакылары сөјләјир:

— Јумруғ чәкәнин габағына чомагла чыхмасан, дејәрләр горхду.

CamScanner ile tarandı

— Өркән нә гәдәр узун олса, ахырда кәлиб, доғанагдан кечәр.

— Ибад, бағнан ишин олмасын. Сән мәсчиди гышгыр, мәсчиди. Гој бәһанә мәсчид олсун.

— Биз дедик сән кәләрсән, бизим дамымыза дирәк оларсән, амма сән кәлдин, башладын бизимчин өкүзү өләндән.

...Гој, Алмаз ханым бир кәлмә һә десин, елә вурум шиллахтаны о Мирзә Сәмәндәрә ки, елә верим она линки ки, мин ил дә өзүнә кәлмәсин.

— Мән, јолдаш сәдр, бир аз авам адамам, закундан башым чыхмаз. Анчаг мән хаһиш едирәм һөкумәтдән ки, һәлә бу дәфәлик кечсин онунчин. Доғрудур, бир дана бир нахыры корлар, даһа ону сиз јахшы билирсиниз. Биз авам адамыг. Дејирләр ки, гурунун одуна јаш да јанар. Буну бурахсан, кәндлиләр о јахшыны да гојмазлар. О сәбәбә ки, илан вуран ала чатыдан горхар.

...О, ки, галды бардагларымы ушағыма апартдырыб, чанынчин, јолдаш сәдр, мән һәлә ондан да кечирәм.

...О бу кәнддә даһа дурум кәтирә билмәз. Одур ки, мәктәб дә дағылды, о бири дә, бу бири дә. Јә'ни буну кәндлиләр дејир һа. Чанынчин, јолдаш сәдр, мәнә һеч бир пејкамы јохдур. Бир арвадым вар, аллаһа шүкүр, самана гатсан ат јемәз, сүмүјә гатсан ит.

Пјесин финалындакы вә ондан габагкы сәһнәләрдәки јохсул кәндли сурәти кими чанландырылмыш АФТИЛ образынын чыхышлары да өз сәчијјәси е'тибары илә диггәти чәлб едән бәдии ифадә вә афоризмләрдир.

Афтил:

— Јолдаш сәдр, мән нә билирәм. Дејир: бәзәнирәм ханым дөјүр, бәзәнмирәм ағам. Дејим јахшыдыр, нечә дејим? Нахыра кедәрәм чобан олмаз, ахыра кедәрәм саман. Дејим харабдыр, кенә нечә дејим? Инсаф динин јарысыдыр. Валлаһ, галмышам белә—јухары түпүрүрәм саггалдыр, ашаға түпүрүрәм бығ. Дејир: газан газанла дөјүшәр, арада күвәч чатлар. Анчаг доғрусуну истәсәз, о кишинин гызы һәлә дүз ишләјир, мәрд адамдыр. Бу гәдәр һәшәратын ичиндә давам етмәк елә зор ишдир.

Образын дили илә аталар сөзләринин бир-биринин ардынча, белә бөјүк усталыгла ишләдилмәси адамы һејран едир, динләјичијә јахшы тә'сир бағышлајыр вә марағыны артырыр, һәмчинин образын сәчијјәсини дә мүәјјәнләшдирир.

Scanned with CamScanner

Ч. Чаббарлы мүәјјән бир образын дилиндә ишләтдији ејни сөзләри о гәдәр мәһарәтлә сөјләдир ки, һәм динләјичи јорулмур, һәм дә мә'на дәринләшир. Мәсәлән, икинчи пәрдәдә Очаггулу Афтиллә сөһбәтиндә дејир: «Она көрә ки, о она лајигдир, о, она. О, о јерин адамыдыр, о, о, јерин». Јахуд, јенә Очаггулу IV пәрдәдә дејир:

— Һәлә елә еләмишсиниз ки, һәлә елә дә олубдур. Нә бөјүјүн јерини билирсиниз, нә кичијин.

Бу чүмләләрдәки әвәзликләр «о», «елә» бир нечә дәфә тәкрар олунса да, фикир асанлыгла анлашылыр.

Пјесдә ајры-ајры сурәтләрин характерләринә хас олараг сөзләрин тәкрарланмасы мәзмун вә идејанын бир даһа дүзкүн дәрк едилмәсинә хидмәт едир. Мәсәлән, Мирзә Сәмәндәрин тез-тез: «Гурбан олум Мәһәммәдин шәриәтинә»— демәси, Шәрифин: «Сән бирчә спакојс ол!» «Сиз бир спакојс олун. Һамысыны субутални-документални көстәрәрәм» —демәси, јахуд Очаггулунун чолаг гатыры мәсәләсинин тез-тез ортаја атылмасы вә Очаггулунун тәкрарладығы: «Һәр бинанын бир устады вар, ја јох!»— ифадәләри драм охучу вә ја динләјичиләрини нәинки јорур, әксинә онун диггәт вә марағыны бир даһа артырыр.

Һәр-һансы бәдии әсәрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини изаһ едәркән әсәрин дилинин тәһлили илә ишә киришмәк даһа әлверишли олур. Белә ки, ајры-ајры образларын дили онун характерини даһа јахшы сәчијјәләндирир вә өзүнә мәхсус ифадәләри илә јадда сахладыр. Мәсәлән, «Алмаз» әсәриндә өз сатгынлығы, савадсыз вә мәдәнијјәтсизлији илә дүшмән тәләсинә дүшмүш олан кәнд советинин сәдри Балогланын симасы онун ашағыдакы ифадәләри илә јазычы тәрәфиндән ачылыр:

— Јолдашлар, данышыр сизин үчүн кәндин мүәллимәси. Һансы ки, бир нечә-нечә ишләр барәсиндә.

Вә јахуд:

— Һачы дајы, сиз дә, демәк, мәнимлә бу јолнан рәфтар едирсиниз? Мән ки, аллаһа шүкүр, сизә бир јаманлыг етмәмишәм...

Демәли, «Алмаз» әсәринин бәдии чәһәтдән мүкәммәл олмасы, онун мә'налы, мараглы диалоглары илә, сурәтләрин долғун вә тә'сирлији илә, пјесдәки халг адәт-ән'әнәләринә вә идиоматик ифадәләрә кениш јер верилмәси илә вә дикәр бәдии тәсвир васитәләриндән сәнәткарлыгла истифадә олунмасы илә өзүнү көстәрир.

CamScanner ile tarandı

Көрүндүјү кими, пјесдәки типләрин данышығы өз һәјатилији вә реаллығы илә диггәти чәлб етдији, персоножларын сәчијјәсини мүәјјәнләшдирдији үчүн характерикдир. Чаббарлы әсәрин әсас образары олан Алмаз, Һачы Әһмәд, Мирзә Сәмәндәр вә башгалары кими, персонажлары— Очаггулу, Кәрбәлајы Фатманса, јохсул кәндли Афтил вә башгаларынын да дилинә, ишләтдији ифадәләрә диггәт јетирмиш, онлары да типин хасијјәтинә вә сәчијјәсинә ујғун бир шәкилдә данышдырмышдыр. Мисал, голчомаг гујруғу Баларзә сон сәһнәдә Алмазы тагсырландырмаға чалышан Ибады мүдафиә едәрәк дејир:

— Һәлбәттә ки, һансы закунда вар ки, мән евдә отурум, сән кәл мәним арвадымы товла, колхоза јаз, курса јаз, һопчылыға јаз... Һә? Закунда палагајыс вар? Әкәр вар, гој бу бөјүк јолдашлар десинләр?..

Характерик чәһәтләрдән бири дә будур ки, пјесдә аталар сөзләрини һәм мүсбәт вә һәм дә мәнфи сурәтләр ишләдир вә һәр бири өз мәгсәд вә дүшүнчәсинә ујғун олараг ишләдир ки, бу да јазычынын сәнәткарлығы вә јарадычылыгда реализминин парлаг нәтичәсидир. Әсәр боју бизә мә'лум олан типләрин белә ифадәләри нә мәгсәдлә ишләтдикләри изаһсыз да мә'лумдур. Мисал: Мирзә Сәмәндәр Алмаза дејир:

— Ах, гурбан олум Мәһәммәдин шәриәтинә! Јахшы отуртмушду арвадлары евин күнчүндә...

Алмазын анасы дејир: «Ашындан ки, јемәјәчәксән, түстүсүндән нијә кор оласан?»

Голчомаг Ибад комсомолчу Барата дејир:

— Һеч билмир һарда бишиб, елә дејир бир чөмчә төк.

Јохсул кәндли Афтил голчомаг Һачы Әһмәд һаггында дејир:

— Архалы көпәк гурд басар.

Сатгын Шәриф Алмаза дејир:

— Сиркә түнд олар, өз габыны чатладар...

Беләликлә көстәрилән гајдада мүһазирә вә мүсаһибә илә «Алмаз» әсәринин бәдии хүсусијјәтләрини вә дилини шакирдләрә мәнимсәтдикдән сонра һәмин әсәр үзрә ашағыдакы мөвзуларда (һәр кәс өз арзу етдији мөвзуну сечмәклә) јазы апарырам:

1—Алмаз мүбариз совет мүәллими образыдыр.

Scanned with CamScanner

2—«Алмаз» пјесиндә коллективләшмәнин илк дөврүндә кәнддә кедән синфи мүбаризәнин тәсвири.

3—Һачы Әһмәд сурәтинин сәчијјәси.

4—Алмазла Һачы Әһмәд сурәтләринин мүгајисәли тәһлили.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, «Алмаз» әсәри һаггында јухарыда көстәриләнләрдән әлавә дә инша јазы мөвзулары вермәк олар.

Јадда сахламаг лазымдыр ки, шакирдләр һәр һансы бәдии әсәрин идеја-мәзмунуну билмәклә онун сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини вә дилини јахшы мәнимсәјирсә, ајры-ајры образларын дили илә онларын характерләрини ајдынлашдыра билирсә, о, истәр шифаһи вә истәрсә дә јазылы нитгдә биткин олур.

Бир дә, бәдии әсәр ашағыдакы үсулла, шакирдләрин фәаллығы вә тәшәббүскарлығы илә тәһлил едилирсә, истәнилән мәгсәдә наил олунур:

1—Әсәрин мөвзусу, сүжет хәтти вә идејасы һаггында изаһат.

2—Әсәрин сурәтләринин груплашдырылмасы—әсас вә икинчи дәрәчәли образларын тәһлили.

3—Әсәрин композисијасы, бәдии хүсусијјәтләри вә дили.

4—Әсәрин әдәбијјат тарихиндәки мөвгеи.

Бурадан ајдындыр ки, бәдии әсәрин гурулушу, бәдии хүсусијјәтләри вә дили әсәр һаггында лазыми мә'луматлар вериләндән вә мүәјјән тәһлилләрдән сонра өјрәнилир. Анчаг бу тәһлилләрлә бирликдә бәдии хүсусијјәтләрин вә дилин бу вә ја дикәр һиссәси изаһ олунур вә һазырлыг мәгсәдли мүхтәлиф тапшырыглар верилир. Бәдии тәһлил образларын дили илә әлагәдар вә ја әксинә олмагла апарылдыгдан сонра әсәрин гурулушунун тәһлилинә кечмәк фајдалы олур.

Ән нәһајәт ону да гејд етмәк истәјирәм ки, «Алмаз» әсәринин тәдрисиндә шакирдләрин диггәтини инди кәнддә колхоз тәсәррүфатынын инкишафында мүбаризә апаран мүасир совет адамларынын чанлы тимсалларына чәлб етмәклә онларда коммунизмин мадди-техники базасыны јаратмагдакы вәзифәләринин нәдән ибарәт олдуғуну көстәрирәм.

АЗӘРИ ШЕ'Р ВӘЗНЛӘРИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИНӘ ДАИР

Шәмистан **МИКАЈЫЛОВ**,
педагожи елмләр намизәди.

Орта мәктәбдә ше'р вәзнләринин өјрәдилмәси мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бу бир сыра чәһәтләрлә шәртләшир. Бунлары ашағыдакы кими үмумиләшдирмәк олар.

а) Шакирдләр һәр һансы нәзм әсәрләринин васитәсилә һәјат һадисәләри, әһатә олундуглары мүһит вә инсанын һисс-һәјәчаны илә таныш олурлар. В. Г. Белински буну белә ифадә едир: «Поезија һәјатын ифадәси, даһа јахшы дејилсә, һәјатын өзүдүр. Һәлә бу аздыр. Поезијада һәјат һәјатын өзүндә олдуғундан даһа һәјатидир... Күнәш шүалары бүллур гранитдә әкс олундуғу кими, фикир — һәјатын һәгигәти, маһијјәти дә поезијада өзүнүн чанлы, көзәл ифадәсини тапыр»[1].

Демәли, ше'рдә һәјатын бу вә ја дикәр саһәси ифадә олунур. Ше'рдә ифадә олунанлары исә тәдрис просесиндә шакирдләрин гаврамасы, дујмасы зәруридир.

б) Ше'р шакирдләрин естетик тәрбијәсинин инкишаф етдирилмәсиндә чох мүһүм рол ојнајан васитәләрдән биридир. Аһәнкдар ше'рин јахшы, дүзкүн, ифадәли охунмасы динләјичини һәјәчанландырыр, вәчдә кәтирир, һиссләринә тә'сир едир, естетик дујғуларыны инкишаф етдирир.

в) Кәнчләрин бә'зиләри һәлә орта мәктәбдә охујаркән. кичик јашларындан ше'р јазмаға мараг көстәрир, бу саһәдә мүвәффәгијјәт газанмағы арзулајыр вә чызма-гара етмәјә башлајыр.

Лакин нәзм ганунлары һаггында һеч олмазса минимум тәсәввүрә малик олмадан ше'рдәки аһәнки дујмаг, фикри баша дүшмәк, естетик чәһәтдән гијмәтләндирмәк, ше'р јазмаг вә јазыланлара мүнасибәт билдирмәк, онун һаггында фикир сөјләмәк олмаз. Бүтүн бунлар тәләб едир ки, орта мәктәбдә Азәрбајчан ше'р өлчүләри (вәзнләри) һаггында шакирдләрә дәрин билик верилсин.

[1] В. Г. Белински, Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1948, сәһ. 178—179.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Чох тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, бу ваҹиб саһә мәктәбләрдә шакирдләрә јахшы өјрәдилмир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, әдәбијјат мүәллимләри шакирдләри ше'рин вәзни, гафијәси, бөлкүсү үзәриндә тәсадүфдән-тәсадүфә ишләдирләр. Бунун нәтиҹәсидир ки, мәктәблиләримиз, орта мәктәби битирән ҝәнҹләримиз ше'ри, хүсусилә Азәрбајҹан классик ше'рини охуја билмир вә бу саһәдә бөјүк чәтинликләрә раст ҝәлирләр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, ше'ри дүзҝүн охумаг үчүн онун јазылдығы вәзнин хүсусијјәтләрини билмәјин ролу бөјүкдүр. Буну ајдын баша дүшмәкдән өтрү М. Фүзулинин «Лејли вә Мәҹнун» поемасындан ашағыдакы мисралары хатырламаг кифајәтдир.

Билдим бу гәзијјә имтәһандыр,
Зира ки, бу бир бәлаји-ҹандыр.
Севдасы диразү бәһри кутаһ,
Мәзмуну фәғанү наләвү аһ.
Бир бәзми-мүсибәти-бәладыр,
Ким әввәли гәм, сону фәнадыр.

Бу мисралардан ајдын ҝөрүнүр ки, мәзмуну аһи-фәған, налә олан кәдәрли һадисәни гыса бәһрдә јазмаг лазымдыр. Она ҝөрәдир ки, Шәргдә јазылан «Лејли вә Мәҹнун»ларын һамысы, демәк олар ки, ејни өлчүдә — һәзәҹ бәһринин «мәф'улү мәфаилү фәулүн» гәлибиндә јазылмышдыр[1].

Бунлар бир даһа ону көстәрир ки, мәзмуну јахшы баша дүшмәк, дәрк етмәк, онун аһәнкини дујмаг үчүн ифадәли охумаг, ифадәли охумаг үчүн исә нәзм өлчүләрини, онларын һәр биринин хүсусијјәтләрини билмәк мүһүм амилдир.

Азәрбајҹан ше'риндә үч өлчүдән истифадә едилмишдир. Әлбәттә, кичик бир мәгаләдә әдәбијјатымызда кениш јајылан вәзнләрин хүсусијјәтләрини һәртәрәфли изаһ етмәк, шакирдләри һәмин хүсусијјәтләр үзәриндә нечә ишләтмәк, умумијјәтлә, ше'р өлчүләринин тәдриси һаггында кениш данышмаг имкан хариҹиндәдир. Бу мәгаләдә әдәбијјатымызда ишләнән ше'р вәзнләри һаггында шакирдләрә нәзәри мә'лумат верәркән даһа чох диггәт мәркәзиндә сахланылмалы олан бә'зи мәсәләләри мүәллимләрә хатырлатмаг истәјирик.

[1] Бах. Әкрәм Ҹәфәр, Фүзулинин «Лејли вә Мәҹнун» поемасынын вәзн нөвләри, Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси, 1958, дөрдүнҹү бурахылыш.

CamScanner ile tarandı

Азәрбајҹан халгынын милли ше'р өлчүсү һеҹа вәзнидир. Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатынын нәзм шәклиндә јаранан нүмунәләринин һамысы, ашыг гошмалары вә ашыг ше'ри тә'сири алтында јазан шаирләримизин әсәрләринин бөјүк әксәријјәти бу вәзндәдир. Она көрә дә һәмин нүмунәләри тәдрис едәркән мүәллим шакирдләри онларын үзәриндә практик шәкилдә ишләтмәли, һеҹа вәзнинин хүсусијјәтләрини ше'р парчалары үзәриндә мүшаһидә етдирмәлидир. Адындан көрүндүјү кими, бу вәзндә јазылан ше'рдә мисралардакы һеҹаларын сајынын бәрабәр олмасы шәртдир. Һеҹа вәзниндәки аһәнкдарлығы шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг үчүн мүәллим онларын диггәтини мисралардакы һеҹалара јөнәлдир, сајдырыр, бәрабәр олдуғуну мүәјјәнләшдирир, сонра исә һәмин мүшаһидәни үмумиләшдирәрәк дејир: һеҹа вәзнинин әсас хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, биринҹи мисрада нечә һеҹа олса һәмин ше'рин галан мисраларында да бир о гәдәр һеҹа олмалыдыр. Мәсәлән, халг шаири С. Вурғунун «Азәрбајҹан» ше'ри һеҹа вәзниндә јазылмышды.

Ел билир ки, сән мәнимсән,
Јурдум, јувам мәскәнимсән,
Анам, доғма вәтәнимсән.
Ајрылармы кенүл ҹандан,
Азәрбајҹан, Азәрбајҹан.

Кәтирдијимиз парчанын һәр мисрасында 8 һеҹа вар. Буна көрә дә бу ше'рә сәккиз һеҹалы ше'р дејирик. Мүәллим шакирдләрә чатдырмалыдыр ки, һеҹа вәзниндә ше'рин өлчүсү һеҹаларын сајы илә әлагәдардыр. Әдәбијјатымызда бир һеҹалыдан башламыш оналты һеҹалыја гәдәр ше'р нүмунәләринә раст кәлирик.

Һеҹа вәзниндә јазылмыш ше'рләрдә аһәнки гүввәтләндирән амилләрдән бири дә бөлкүдүр. Мүәллим бу вәзнлә әлагәдар шакирдләри ше'р нүмунәләри үзәриндә ишләтмәк јолу илә онларда бөлкүнү мүәјјән етмәк вәрдиши јаратмалыдыр. Ше'р парчалары үзәриндә апарылан мүшаһидә нәтиҹәсиндә шакирдләрә баша салмаг лазымдыр ки, мүхтәлиф ше'рләрдә бөлкү өзүнү мүхтәлиф шәкилдә көстәрир. Мәсәлән, С. Вурғунун јухарыда адыны чәкдијимиз «Азәрбајҹан» ше'ри 4—4 бөлкүсүндәдир. Бу о демәкдир ки, биринҹи дөрд һеҹа дејилдикдән сонра ани бир фасилә едилир, сонра галан дөрд

Scanned with CamScanner

һеча охунур. Буну мүәллим јазы тахтасында ашағыдакы кими јазыб бөлкүсүнү ишарә едә биләр:

Ел билир ки, ‖ сән мәнимсән
Јурдум, јувам ‖ мәсканимсән

Јахуд, «Гачаг Нәби» дастанындан кәтирилән ашағыдакы мисраларда бөлкү башга шәкилдәдир.

Мән бир гоч икидәм, ‖ дүшмүшәм гачаг,
Гардашым Меһдидир ‖ өзүмдән гочаг,
Губернат горхудан ‖ олубдур начаг,
Маһалда дејирләр: ‖ «Гачагды Нәби,
Арвады өзүндән ‖ гочагды Нәби».

Шакирдләрин диггәти ше'рин аһәнкинә јөнәлдилир вә онун 6—5 бөлкүсүндә олдуғу онларын нәзәринә чатдырылыр. Кәтирилән бу чүр нүмунәләр әсасында көстәрилир ки, ајры-ајры ше'рләрдә бөлкү башга-башга олур. Мәсәлән, онбир һечалы ше'рләр, адәтән 6—5, 5—6, 4—4—3 шәклиндә ола биләр вә с.

Мүәллим шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләндирмәлидир ки, һеча вәзнинин ганунуна көрә **бөлкү заманы сөз парчалана билмәз.** Ше'р мисраларында ишләдилән сөз бүтөв бөлкүнүн бир тәрәфиндә галмалыдыр. Мәсәлән,

Чар чәкир чархларын чахнашыг сәси
Чар чәкир, гышгырыр нәһәнк моторлар.

мисраларына нәзәр салсаг онбир һечалы олдуғуну көрәрик. Бөлкүсү 6—5 формасындадыр, һәм дә фасилә там сөздән (чархларын, гышгырыр сөзләриндән) сонра едилир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр һеча вәзнинин хүсусијјәтләрини нисбәтән асан мәнимсәјә билирләр. Она көрә дә бу вәзн һаггында кениш данышмаға еһтијач һисс етмирик.

Орта мәктәбдә әруз вәзнин өјрәдилмәси ишиндә мүәллим даһа чох чәтинлијә раст олур. Бу, бир сыра сәбәбләрлә әлагәдардыр. Бу вәзн өз хүсусијјәтләри е'тибарилә һеча вәзнинә нисбәтән мүрәккәбдир. Һәмин хүсусијјәтләри нәзәри чәһәтдән садаламагла шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләндирмәк чәтин олур. Мүшаһидәләр көстәрир ки, һәтта бә'зи мүәллимләр програма дахил едилән вә әруз вәзниндә јазылмыш әсәрләрин өлчүсүнү мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу саһәдә мүәллимә методик көмәк көстәрән материал да кифајәт дејил. Доғрудур, сон заманлар әзәри әрузунун елми чәһәтдән өјрәнилмәсинә тәшәббүс көстәрилир вә бу вәзнин хүсусијјәтләри, Азәрбајчан шаирләри тәрәфиндән даһа чох ишләнән нөвләри һаггында мараглы елми мәгаләләр јазылмышдыр (азәри ше'риндә ишләнән бәһрләрин өјрәнилмәси саһәсиндә Ә. Чәфәрин әмәјини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр). Әлбәттә, бу мәгаләләр орта мәктәбдә әдәбијјат дәрси дејән мүәллимләр үчүн гијмәтли мәнбәдир. Лакин орта мәктәб мүәллимләринин белә әсәрләрлә јанашы методик, даһа доғрусу, әрузун хүсусијјәтләрини билаваситә програма дахил едилән әсәрләрә әсасән изаһ етмәк јолларына һәср олунан мәгаләләрә дә бөјүк еһтијачлары вар. Әдәбијјат мүәллимләринин бә'зиләри әруз вәзнинин хүсусијјәтләрини нәзәри чәһәтдән мүәјјән дәрәчәдә билир. Лакин ону билаваситә шакирдләрә өјрәтдији ше'рә тәтбиг етмәкдә, һәмин ше'рин гәлибини мүәјјәнләшдирмәкдә вә тә'лим просесиндә шакирдләри бу истигамәтдә ишләтмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Һәр шејдән әввәл, мүәллим өзү јахыш билмәлидир ки, һеча вәзниндән фәргли олараг бу вәзндә аһәнк ше'р мисраларында һечаларын бир-бирини кејфијјәтчә, јә'ни узун-гысалыг нөгтеји-нәзәрдән изләмәсинә әсасланыр. Башга сөзлә десәк, биринчи мисранын һәр һансы һечасынын сырасыны сонракы мисраларда гәбул едән һечалар кејфијјәтчә она ујғун олмалыдыр. Бу о демәкдир ки, әкәр әввәлинчи мисранын биринчи һечасы (јахуд, һәр һансы һечасы узундурса, сонракы мисраларда да биринчи һеча узун олмалыдыр. Мәсәлән, М. Ә. Сабирин V синифдә тәдрис олунан «Әкинчи» ше'риндән (бу ше'р һәзәч бәһринин мәф'улу мәфаилү мәфаилү фәулүн өлчүсүндә **јазылмышдыр) кәтирилән мисраларда узун-гыса** һечаларын бир-бирини нечә изләдијини нәзәрдән кечирәк:

Ләғв ол-ма ә-дәб көз-лә бу мә'-ва-дә ә-кин-чи
Лал ол а ба-лам баш-ла-ма фәр-ја-дә ә-кин-чи.

Көрүндүјү кими, һәр мисрада 14 һеча вар. Лакин бу ше'рин аһәнки мисраларда һечаларын сајына јох, узун-гысалығына әсасланыр. Белә ки, һәр мисрада 8 узун, 6 гыса һеча вар. Һәм дә икинчи мисрадакы һечалар кејфијјәт е'тибарилә биринчи мисрадакы һечалары тә'гиб едир. Башга сөзлә десәк, һәр ики мисранын 1, 2, 5, 6, 9, 10, 13, 14-чү һечалары узун, 3, 4, 7, 8, 11, 12-чи һечалары гысадыр.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Мәктәбләрдә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр (һәтта, бә'зи мүәллимләр) һечаларын кејфијјәтини (узун-гысалығыны) мүәјјәнләшдирмәкдә даһа чох чәтинлик чәкирләр. Буну гисмән асанлашдырмаг үчүн мүәллим һечаларла әлагәдар бир чәһәти јадда сахламалыдыр. Гапалы һечалар әруз өлчүсүнә көрә һәр јердә узун, ачыг һечалар исә әксәрән гысадыр. Буну еләјә јухарыдакы мисраларда да ајдын мүшаһидә етмәк олур. Мәсәлән, **«ләғв», «ол», «дәб», «көз», «лал», «баш», «фәр», «кин» вә с. гапалы, јәни заманда узун** һечалардыр. **«Ма», «ә», «лә», «дә», «ба», «ла»** вә с. ачыг, јәни заманда гыса һечалардыр. Јахуд: «Нәдамәт вә шикајәт» (Сабир бу ше'ри рәмәл бәһринин фаилатүн фәилатүн фәилүн өлчүсүндә јазмышдыр) **ше'риндән кәтирилән**

Гәф-лә-тән бир-дә кө-рүр-сән ки, ду-рур
Јан-ды-рыб лам-па-ны чыл-паг о-ту-рур

мисраларыны нәзәрдән кечирәк:

Һәр ики мисрада I («гәф», «јан»), III («тән», «рыб»), IV («бир», «лам»), VII («рүр», «чыл»), VIII («сән», «паг») вә XI («рур», «рур») һечалар гапалыдыр, јәни заманда узундур. Һәр ики мисрада II («лә», «ды»), V («дә», «па»), VI («кө», «ны»), IX («ки», «о»), X («ду», «ту») һечалар ачыгдыр, јәни заманда гысадыр.

Әкәр шакирдләрә ачыг, гапалы һеча анлајышы ајдын дејилсә, буну онларын билдији саит, самит анлајышы илә изаһ етмәк дә мүмкүндүр. Характерик мисаллар әсасында шакирдләрә хатырлатмаг лазымдыр ки, саит сәслә битән һеча әксәр һалларда (әкәр саит сәс узун тәләффүз едилмирсә) гыса, самит сәслә битән һечалар узун һечадыр. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, ше'рдә мисралардакы һечалар да кејфијјәт е'тибарилә тәф'иләләрдәки һечалары изләјир. (Буну сонракы мисалларда ајдын көрмәк олар).

Ше'рдә аһәнк јарадан амилләрдән бири дә бөлкүдүр (буна ше'рин тәгти олунмасы да дејилир). Бөлкүнүн шакирдләрә өјрәдилмәси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Белә ки, бөлкүнүн әсасландығы гајданы билмәдән ше'ри дүзкүн охумаг да мүмкүн дејилдир. Ше'р мисраларынын мүәјјән јериндә нитгин ани олараг дајандырылмасы ону низама салыр, тәнзимләјир, мүәјјән өлчүјә табе едир вә аһәнк е'тибарилә гүввәтләндирир.

Мүгајисәли шәкилдә мүәллим шакирдләрә изаһ етмәлидир ки, әруз вәзниндә бөлкү һеча вәзниндә олдуғундан баш-

CamScanner ile tarandı

га шәкилдә өзүнү көстәрир. Һеча вәзниндә мисра дахилиндәки фасилә, бир гајда олараг, бүтөв сөздән сонра верилирсә, әруз вәзниндә фасилә сөздәки сәсләрин арасына да дүшә биләр. Даһа доғрусу, һеча вәзниндәки бөлкү принсипи әрузда өз сабитлијини сахлаја билмир. Әруз вәзниндә бөлкү әмәлә кәтирән фасилә **бүтөв, сөздән сонра да едилә биләр,** бир сөзү ики һиссәјә дә бөлә биләр. Һәтта мүәјјән бир сәси дахил олдуғу сөздән ајыра да биләр. Буну тәләб едән билаваситә ше'рин аһәнки үчүн әсас олан гәлибләрдир. Она көрә дә ше'ри өз гәлибинә әсасән тәгти етдирмәк вә буну шакирдләрдә вәрдиш һалына салмаг лазымдыр. Мәсәлән, М. Ә. Сабирин «Охутмурам әл чәкин» ше'риндә бөлкүнү нәзәрдән кечирәк. Бу ше'р мунсәриһ бәһринин «мүфтәилүн фаилат мүфтәилүн фаилүн» өлчүсүндә јазылмышдыр. Она көрә дә ше'рин бөлкүләрини һәмин гәлибә әсасән мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр.

Мүфтәилүн	фаилат	мүфтәилүн	фаилүн
Бир кәрә ган	мүхтәсәр	охутмурам	әл чәкин
Ејләмәјин	дәнкәсәр	охутмурам	әл чәкин

Көрүндүјү кими, бу мисраларда сөзләр бөлкү заманы парчаланмыр. Шакирдләрә баша салмаг лазымдыр ки, биринчи тәф'иләдә (мүфтәилүн) дөрд һеча вар. Һәмин тәф'иләнин аһәнкини дүзәлтмәк үчүн дә дөрд һеча лазымдыр. **«Бир кәрә ган», «ејләмәјин»** сөзләри һәм һечаларын сајы, һәм дә кејфијјәти е'тибарилә биринчи «мүфтәилүн» тәф'иләсинин аһәнкинә ујғун кәлир. Мисраларда **«мүхтәсәр», «дәнкәсәр»** сөзләри икинчи (фаилат) тәф'иләјә, **«охутмурам»** сөзү үчүнчү (мүфтәилүн), **«әл чәкин»** исә дөрдүнчү (фаилүн) тәф'иләјә бәрабәрдир.

Мүәллим ше'рин вәзни үзәриндә иш апараркән гәлибин тәләбинә әсасән сөзләрин парчаландығыны да нәзәрдә тутмалы вә шакирдләрә баша салмалыдыр. Мәсәлән, М. Фүзулинин «Вәфа һәр кимсәдән...» гәзәлинин елә илк бејтини нәзәрдән кечирсәк сөзләрин гәлибин тәләбинә ујғун олараг нечә парчаландығыны көрәрик. Бу гәзәл һәзәч бәһринин дөрд **мәфаилүн** өлчүсүндәдир. Һәмин гәзәли онун гәбили илә ашағыдакы кими

Scanned with CamScanner

өлчәрәк сөзләрин нечә парчаландығыны шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг лазымдыр.

Мәфаилүн	мәфаилүн	мәфаилүн	мәфаилүн
Вәфа һәр ким ⟶	сәдән ким ис ⟵	тәдим ондан	чәфа көрдүм
Кими ким би ⟷	вәфа дүнја ⟷	да көрдүн би ⟵	вәфа көрдүм

Гәлибин һәр тәф'иләсиндә дөрд (бири гыса, үчү узун) һечә вар. Ше'р мисраларындакы сөзләр һәмин гәлибләрдә нечә јерләшдијини нәзәрдән кечирдикдә биринчи мисрада **«кимсәдән», «истәдим»**, икинчи мисрада **«бивәфа», «дүнјада»** сөзләринин парчаланараг гәлибин бу вә ја дикәр тәф'иләсини долдурдуғу ајдын олур. Һәтта, бә'зән бир сәс бөлкү заманы өзүнүн дахил олдуғу һечадан ајрыла билир. Мәсәлән, «М. Фүзулинин «Мәни чандан усандырды...» гәзәлинин (бу ше'р һәзәч бәһринин дөрд **мәфаилүн** өлчүсүндәдир) илк бејтиндә буну шакирдләрә мүшаһидә **етдирмәк олар.**

Мәфаилүн	мәфаилүн	мәфаилүн	мәфаилүн
Мәни чандан	усандырды	чәфадан јар	усанмазмы
Фәләкләр	јанды аһимдән	мурадым шәм и	јанмазмы
Гаму бима	ринә чанан	дәваји дәрд	едәр еһсан
Нәчүн гылмаз	мәнә дәрман	мәни бимәр	санмазмы

Гәлибин үчүнчү тәф'иләсини **«чәфадан јар»** сөзләри долдурур. Мисрадакы «јар» сөзү бир һечадан ибарәтдир. Лакин ше'ри гәлибин аһәнкинә ујғун шәкилдә охудугда **«јар»** сөзүндә «а» сәси о гәдәр узун дејилир ки, **«р»** сәси ајрылыр, ондан сонра верилән фасилә әввәлкиндән аз олдуғу үчүн өзүндән сонра кәлән «усанмазмы» сөзүндәки «у» сәсинә јахынлашараг **«р усанмазмы»** шәклини алыр. Јахуд, һәмин тәф'иләни икинчи бејтин биринчи мисрасында долдуран «дәваји-дәрд» сөзләринә диггәт едәк. Гәлибин тәләбинә ујғун оху заманы **«дәрд»** сөзүндәки ахырынчы «д» ајрылараг «едәр» сөзүнә јахынлашыр вә «д едәр» кими тәләффүз олунур. Ше'рин ифадәли охусунда белә һаллары хүсусилә диггәт мәркәзиндә сахламаг лазымдыр. Вәзнин бу тәләбини нәзәрә алмадан ше'ри һәмин аһәнкдә ифадәли охумаг мүмкүн дејил.

CamScanner ile tarandı

Бунлар бир даһа ону көстәрир ки, әруз вәзниндә јазылмыш ше'рләри бөлкүләринә ајыраркән һәр сөзүн мисра дахилиндә нечә охундуғуну диггәт мәркәзиндә сахламаг лазымдыр. Бә'зи һалларда ше'рин аһәнки тәләффүздә дүзәлир.

Мә'лумдур ки, әруз вәзниндә јазылмыш ше'рин мисраларында һечаларын сајы (јазыда) бәрабәр олмасы зәрури шәрт дејил. Мисраларын бириндә артыг вә ја әскик һеча ола биләр. Буну елә орта мәктәб програмында јер тутан әсәрләрдә дә мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, Ә. Сабирин **«Нә јазым»** ше'риндән ашағыдакы парчаны нәзәрдән кечирәк.

Шаирәм, чүнки вәзифәм будур, әш'ар јазым,
Көрдүјүм никү бәди ејләјим изһар, јазым,
Күнү арлаг, күнүзү ағ, кечәни тар јазым,
Писи пис, әјрини әјри, дүзү һәмвар јазым,
Нијә бәс бојлә бәрәлдирсән а гаре, көзүнү,
Јохса бу ајинәдә әјри көрүрсән өзүнү?

Шакирдләр һәмин парча үзәриндә ишләјәркән көрүрләр ки, дөрд әввәлинчи мисрада 14, ики сонунчу мисрада исә 15 һеча вар. Лакин ше'р олдугча аһәнкдар ше'рдир, севилә-севилә охунур. Бу ше'рин аһәнкчә тамамилә дүзкүн ше'р олдуғуну мүәллим шакирдләрә баша салмаг үчүн јухарыда дејилдији кими шакирдләрин диггәтини охуја, сөзләрин тәләффүзүнә јөнәлтмәлидир. Һәмин парчаны шакирдләрин өзләринә бир нечә дәфә охутдурмагла онлара асанлыгла анлатмаг олар ки, «әш'ар», «изһар», «тар», «һәмвар» сөзләриндә «р»-дән сонра ешидилән гыса саит һесабына ше'рин аһәнки дүзәлир. Оху заманы һәмин сөзләрдәки «а» сәси хејли узун дејилир вә бу узанма нәтичәсиндә «р» дахил олдуғу сөздән ајрылыр, ејни заманда јазыда әксини тапмајачаг дәрәчәдә гыса саит (ы) тәләффүз олундуғундан хүсуси һеча тәшкил едир. (Ә. Чәфәр чох һаглы олараг **буну кор һеча адландырыр).**

«Нә јазым» ше'рини јазылдығы рәмәл бәһринин **«фаилатүн фәилатүн фәилатүн фәилүн»** гәлибинә әсасән ашағыдакы кими бөлкүләринә ајырмаг олар:

Фаилатүн	фәилатүн	фәилатүн	фәилүн
Шаирәм чүн	ки вәзифәм	будур әш'а	р јазым
Көрдүјүм ки	кү бәди еј	ләјими изһа	р јазым
Күнү парлаг	күнүзү ағ	кечәни та	р јазым
Писи пис әј	рини әјри	дүзү һәмва	р јазым
Нијә бәс бој	лә бәрәлдир	сән а гаре	көзүнү
Јохса бу а	јинәдә әј	ри көрүр	сән өзүнү

Scanned with CamScanner

Бурадан ајдын олур ки, һаггында данышдығымыз «р» сәси хүсуси һеча тәшкил едәрәк **«фәилүн»** тәф'иләсинин **«рә»** һиссәсинин аһәнкинә ујғунлашыр.

Јахуд, шакирдләрин охудуглары «Падшаһи мүлк...» гит'әсиндә «Падшаһи мүлк динарү дирәм рүшвәт вериб» мисрасына нәзәр салаг. Мә'лумдур ки, бу ше'р рәмәл бәһринин **«фаилатүн фаилатүн фаилатүн фаилүн»** өлчүсүндә јазылмышдыр. Һәмин гәлиби долдурмаг үчүн «мүлк» сөзүндәки «к» сәсиндән сонра гыса **«и»** тәләффүз олунур вә гәлибин икинчи «фаилатүн» тәф'иләсинин аһәнкини дүзәлдир.

Мүәллим әруз вәзниндә аһәнкин узун-гыса һечаларын бир-бирини изләмәси нәтичәсиндә јарандығыны, бөлкү заманы сөзләр гәлибин тәләбинә әсасән парчаландығыны изаһ етмәклә јанашы, јухары синифләрдә әрузун ајры-ајры бәһрләри, онлары әмәлә кәтирән тәф'иләләр һаггында да јери кәлдикчә мә'лумат вермәлидир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, азәри ше'риндә әрузун ишләнән бәһрләринин бүтүн нөвләри һаггында шакирдләрә кениш мә'лумат вермәјә еһтијач јохдур. Шакирдләри ше'римиздә ишләнән бәһрләр вә онларын нөвләри илә мүәјјән схемлә әјани олараг үмуми шәкилдә таныш етмәк кифајәтдир. Лакин азәри шаирләри тәрәфиндән даһа чох истифадә олунан вә билаваситә шакирдләрин өјрәндикләри ше'рләрин бәһрләри һаггында бир гәдәр әтрафлы данышмаг лазымдыр. Мәсәлән, јухарыда кәтирдијимиз мисаллардан көрүндүјү кими шакирдләрин орта мәктәбдә өјрәндији ше'рләр әруз вәзнинин рәмәл, һәзәч, мүнсәриһ вә с. бәһрләриндәдир. Она көрә дә бу бәһрләрлә әлагәдар мүәллимин даһа дәрин билијә малик олмасы зәруридир. Орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими тәдрис етдији ше'рләрин өлчүсүнү тәшкил едән бу бәһрләри әмәлә кәтирән тәф'иләләри, һәмин тәф'иләләрдә нечә узун, нечә гыса һеча олдуғуну ајдын тәсәввүр етмәлидир. Мәсәлән, мүәллим билмәлидир ки, рәмәл бәһринин әсас нөвү «фаилатүн» тәф'иләсинин дөрд дәфә тәкрарыдыр. Һәр «фаилатүн» тәф'иләсиндә олан һечанын үчү **(«фа», «ла», «түн»)** узун, бири (и) гысадыр. Тәф'иләнин тәркибиндә сәсләрин дәјишмәси һәмин бәһрин башга бир нөвүнү әмәлә кәтирир. Мәсәлән, «фаилатүн» сөзүнүн биринчи һечасында «а» сәси «ә» сәси илә əвәз едилдикдә рәмәл бәһринин башга бир нөвү әмәлә кәлир. Чүнки әруза көрә «фа» узун, «фә» гысадыр.

CamScanner ile tarandı

Јахуд, һәзәч бәһринин адыны чәкәндә мүәллим «мәфаилүн» сөзүндән әмәлә кәлән тәф'иләләри хатырламалыдыр.

Әлбәттә, кичик бир мәгаләдә бүтүн бәһрләр һаггында мүәллимләрә мүәјјән шејләри хатырлатмаг мүмкүн дејил. Мүәллим бу дејиләнләр әсасында тәдрис етдији ше'рләрин вәзнинә нәзәр салмалы вә онун һаггында шакирдләрдә тәсәввүр јаратмалыдыр.

Scanned with CamScanner

АЗӘРИ ДИЛИ ТӘДРИСИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН РАБИТӘЛИ НИТГИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН[1]

Нурпаша ҺҮММӘТОВ,
Нуха рајонундакы Охуд кәнд орта мәктәбинин дил-әдәбијјат мүәллими.

Шакирдләрин кәләчәк әмәли фәалијјәтә һазырланмасы, онларын һәртәрәфли инкишаф етмиш мәдәни адам кими тәрбијәләнмәси үчүн дил дәрсләриндә апарылан ишләр бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Шүбһәсиз, азәри дили дәрсләриндә бу вәзифәнин јеринә јетирилмәси үчүн рабитәли нитг инкишафы үзрә апарылан ишләр, демәк олар ки, мүстәсна рол ојнајыр. Чүнки шакирдләр ајры-ајры сөзләрин, сөз бирләшмәләринин вә чүмләләрин јазылышы вә тәртиби гајдаларыны өјрәндији кими, ондан рабитәли нитг дахилиндә истифадә етмәји дә бачармалыдырлар.

Буна көрә дә азәри дили дәрсләриндә рабитәли нитгин инкишафы үчүн апарылан ишләрин фајдалы шәкилдә тәшкили бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Мән, V—VIII синиф шакирдләриндә рабитәли нитгин, јарадычы тәфәккүрүн инкишафы үчүн азәри дили дәрсләриндә истифадә етдијим бә'зи үсуллар һаггында гыса шәкилдә ашағыда данышачағам.

1. Азәри дили дәрсләриндә јарадычы тапшырыгларын апарылмасы һаггында. Азәри дили дәрсләриндә грамматикадан һәр һансы материалын тәдриси заманы, јени кечилмиш гајдаларын мөһкәмләндирилмәси үчүн дәрсликләрдәки тапшырыгларла бирликдә шакирдләрә јарадычы характер дашыјан шифаһи вә јазылы тапшырыглар вермәк она көрә фајдалыдыр ки, онлар өјрәндији гајдалардан рабитәли нитг дахилиндә истифадә етмәк вә јазмаг вәрдиши газанырлар.

V—VIII синифләрдә јарадычы тапшырыгларын ашағыдакы нөвләриндән истифадә едирәм:

[1] «Педагожи мүһазирә» материалларындан.

CamScanner ile tarandı

1. Истифадә етмәк үчүн верилмиш көмәкчи сөзләр әсасында; 2. Шәхси тәсәррүфат вә һәјат тәчрүбәси илә әлагәдар; 3. шәкилләр үзрә; 4. әдәбијјатдан өјрәнилмиш материаллар әсасында.

V—VI синифләрдә јарадычы имлалар шакирдләрин өјрәндикләри лүғәт материалларыны чүмлә дахилиндә мүхтәлиф шәкилләрә салыб ишләдә билмәси үчүн көмәк едир. Лакин грамматика, орфографија вә нитг инкишафы бир-бири илә бағлы мәсәләләр олдуғу үчүн азәри дилинин тәдриси просесиндә шакирдләрә ајры-ајры орфограмлардан, дејилиши чәтин сөзләрдән истифадә едәрәк, кичик һәчмли мәтнләр тәртиб етдирмәк фајдалыдыр.

Грамматика дәрсләриндә верилмиш кичик һәчмли иншалар — биринчи нөвбәдә һәмин дәрсдә өјрәдилмиш гајдаларын мөһкәмләндирилмәсинә, шакирдләрин чанлы дилдә бу гајдалардан дүзкүн истифадә етмәк вәрдиши газанмасына хидмәт етмәлидир.

Мән бешинчи синифдә мүрәккәб сөзләрин орфографијасы, «Хүсуси вә үмуми исимләр», «Мүрәккәб сифәтләр вә онларын орфографијасы», «Зәрфин гурулушу» вә саир мөвзуларын тәдриси илә әлагәдар бу нөв тапшырыглар верирәм.

V синифдә мүрәккәб сифәтләрин орфографијасынын тәдрисиндән сонра икинчи дәрсдә јазы тахтасына ашағыдакы мүрәккәб сифәтләри јаздым: учабојлу, гарлы-човғунлу, икиганадлы (киршә), үзүкүләр, чаныбәрк, узунсачлы, кичик-кичик (ушаглар), гол-будаглы, үчһачалы, үрәкачан, ирикөвдәли, кирдәсифәт.

Сонра шакирдләрә изаһ едирәм ки, һәмин мүрәккәб сифәтләрдән истифадә етмәклә, «Гыш ојуну» мөвзусунда 40—50 сөздән ибарәт рабитәли мәтн тәртиб едәчәкләр. Верилмиш бу тапшырығы изаһ етдикдән сонра шакирдләр ејни мүрәккәб сөзләрдән истифадә етмәклә мүхтәлиф мәзмунда рабитәли мәтнләр тәртиб едирләр.

Һәр һансы мөвзу илә әлагәдар верилмиш көмәкчи сөзләр әсасында јарадычы тапшырыглар о заман фајдалы олур ки:

1. Мүәллимин вердији көмәкчи сөзләр мөвзунун мәнимсәнилмәсинә көмәк етсин, даһа доғрусу шакирдләр чүмләдә, рабитәли мәтн дахилиндә онлар үчүн јазылышы чәтин көрүнән сөзләрдән даһа чох истифадә етсинләр.

2. Елә көмәкчи сөзләр сечилмәлидир ки, шакирдләр онлардан истифадә едәрәк, рабитәли мәтн јарадаркән чәтинлијә дүшмәсин.

Scanned with CamScanner

V—VIII синифләрдә грамматикадан ајры-ајры мөвзуларын тәдриси заманы шәхси тәсәррүфат вә һәјат тәчрүбәси әсасында мүхтәлиф мөвзуларда јарадычы тапшырыглар вермәк үчүн даһа чох имкан вардыр.

Мән VI синифдә «Хәбәр» бәһси һаггында үмуми мә'лумат үчүн ајрылмыш икинчи дәрсдә шакирдләрә «Кәндимиз» мөвзусунда рабитәли мәтн тәртиб едәчәкләрини вә орада садә хәбәрләрин алтындан бир, мүрәккәб хәбәрләрин исә алтындан ики хәтт чәкәчәкләрини билдирирәм.

V—VIII синифләрдә ајры-ајры грамматик ганунларын тәдриси вә тәкрары заманы шакирдләрә әдәбијјатдан өјрәндикләри материаллар әсасында һәмин мөвзуја аид нүмунәләр сөјләмәји вә јазмағы тапшырмаг мүмкүндүр. Мәсәлән, мән VIII синифдәваситәсиз вә васитәли нитг мөвзусуну кечдикдән сонра, шакирдләрә әдәбијјат дәрсиндә өјрәндикләри «Ајналы» повестиндән Һәчәрлә Кичик хан арасында кедән мүбаһисәни хатырлатдым вә һәмин һиссәни шифаһи олараг ики нәфәрә сөјләтдим. Сонра шакирдләрә диалоглардан истифадә етмәклә һәмин парчаны тапшырыг дәфтәрләринә јазачагларыны тапшырдым.

Шакирдләрә грамматика дәрсләриндә кечилмиш мөвзуну мөһкәмләндирмәк үчүн мүхтәлиф шәкилләр әсасында да тапшырыглар вермәк әһәмијјәтлидир.

Азәри дили дәрсләриндә 15—20 дәгигәлик иншалар заманы шакирдләр өјрәндикләри грамматик ганунлары, она аид сөзләрин дејилишини вә јазылышы гајдаларыны јахшы дәрк едирләр. Бу нөв чалышмалар шакирдләрдә јарадычылығын, мүстәгиллијин инкишафы үчүн зәмин јарадыр, онлары мүхтәлиф мөвзуларда јарадычы јазыларда мүвәффәг олмаг үчүн сәфәрбәр едир.

II. Инша мөвзусу үзрә планын дәгигләшдирилмәси—онун мүвәффәгијјәтли шәкилдә ишләнилмәсиндә башлыча мәрһәләдир. Шакирддә мүстәгил план тәртиби үчүн вәрдиш вә бачарығын јарадылмасы, азәри дили вә әдәбијјат дәрсләриндә көрүлән бүтүн тәдбирләрлә әлагәдардыр. Бу бир һәгигәтдир ки, V—VIII синифләрдә охујан шакирд шифаһи вә јазылы инша үчүн мүстәгил план тәртиб етмәји бачарырса, онун данышығы вә јазысы да бир о гәдәр ардычыл ,мәнтиги вә рабитәли олур.

Планын гурулушча ики нөвү вардыр:

1. Садә план.
2. Мүрәккәб план.

CamScanner ile tarandı

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләрә V синифдән башлајараг һәм садә, һәм дә мүрәккәб план үзрә јазмағы өјрәтмәк лазымдыр, чүнки садә план шакирдләрин нитг инкишафы үчүн һәмишә фајдалы олмур, һәм дә бә'зән бешинчи синиф шакирдләри үчүн садә план үзрә јазмаг даһа чәтиндир.

V синифдә «Пајызда», «Бу күн тәбиәт», «Баһарда», «Бизим мәктәб» кими мөвзуларда садә мә'лумат характерли иншаларда дәрин бир тәһлил, мүһакимә елементи олмадығы үчүн онлара аид мүрәккәб план тәртиб етмәјә еһтијач јохдур.

V синифләрдә «Пајызда» мөвзусунда инша үчүн коллектив шәкилдә ашағыдакы формада план мүәјјәнләшдирилмишдир:

1. Пајызда һавалар нечә олур?
2. Инди мешәләр вә чөлләр нечә көрүнүр?
3. Пајызда колхоз тарласында һансы ишләр көрүлүр?

Бу план әсасында чалышан шакирдләрдән дәрин тәфәррүата вармаг тәләб едилмәмиш, пајызын әламәтләри вә о заман тарлада көрүлән ишләрлә әлагәдар садә тәәссүрат јазмаг тапшырылмышдыр.

VI синифдә исә V синифдә инша үчүн тәртиб едилмиш планын икинчи маддәсинин јалныз биринчи һиссәси олан «Пајызда мешәләр» ифадәси мөвзу олараг мүәјјәнләшдирилмиш вә онун үчүн мүрәккәб план тәртиб едилмәли олмушдур. V синифдә апарылан инша үчүн тәртиб едилән планын үчүнчү маддәси (Пајызда колхоз тарласында бир күн) VIII синифдә апарылан инша үчүн мөвзу олмуш вә һәм дә һәмин мөвзуја аид ашағыдакы формада мүрәккәб план тәртиб едилмишдир:

I. Күнәш доғаркән тарланын көрүнүшү.

2. Тарлада колхозчуларын иши.

3. Чәлтик јығымы давам едир.

а) Бостан дәрими.

б) Ферма үчүн от дашыныр.

IV. Тарладан алдығын тәәссүрат.

«Пајызда» мөвзусунда јазан V синиф шакирдләри о һагда мүшаһидәләрини үмуми мә'лумат шәклиндә, «Пајызда колхоз тарласында бир күн» конкрет мөвзусунда ишләјән VIII синиф шакирдләри исә мөвзуја аид билдикләрини әтрафлы, һәм дә даһа зәнкин ифадә вә тәсвир васитәләри илә сөјләмәли, јазмалы олмушлар.

Scanned with CamScanner

Демәли, мәтнә јахын ифадә јазмаг үчүн мүрәккәб, јығчам ифадә үчүн садә план тәртиб етдирмәк фајдалы олдуғу кими, V синфин I рүбүндә садә мә'лумат характери дашыјан иншалар үчүн садә, конкрет мөвзунун әтрафлы ишләнилмәси үчүн исә мүрәккәб план лазым олур.

Инша јазылара аид план тәртиби заманы мөвзунун характери дә нәзәрә алынмалыдыр. V синифләрдә «Бизим аиләмиз», VIII синифләрдә «Мәним арзум» мөвзусунда иншалар ваһид суалын чавабы олдуғу үчүн, мән бу мөвзуларда јазылара план тәртиб етдирмирәм. Ајдын мәсәләдир ки, VIII синифләрдә «Мәним арзум» мөвзусунда јазан шакирд өз иншасында ашағыдакы үч мәсәләни әһатә етмәли олур:

1. Һамынын арзуларла јашамасы.
2. Шакирдләрин арзулары вә бунун сәбәби.
3. Шакирдин арзусуна чатмасы үчүн дүшүнчәләри.

Инша үчүн план тәртиби заманы мөвзунун характери дә нәзәрә алынмалы олур. Мөвзу-план тәртибиндә онун һансы нөвүндән истифадә етмәк лазым олдуғуну мүәјјәнләшдирән әсас принсип һесаб едилә биләр. Мән V синифдә рәссам Лебедевин «Чанлы кушә» адлы шәкли үзрә иншаја коллектив шәкилдә ашағыдакы формада план тәртиб етдирмишдим.

I. Мәктәб чанлы кушәсинин гурулушу.
II. Чанлы кушәдә көрдүкләримиз.
а) јашыл биткиләр;
б) чанлылар.
III. Орада мәктәблиләрин иши.

Планын бу чүр мүәјјәнләшдирилмәси һеч дә мүәллимин вә ја шакирдләрин истәјинә көрә олмамышдыр. «Чанлы кушә» шәклиндә верилмиш тәсвирә ујғун олараг план бу шәкилдә тәртиб етдирилмишдир.

VIII синифдә «Јахшы нәдир, пис нәдир?» мөвзусунда инша үчүн исә, онун характеринә ујғун олараг садә план тәртиб едилмишдир.

Билдијимиз кими, планлар формача да һәмишә ејни олмур. Планын нәгли, адлыг чүмлә, суал чүмләси, гарышыг вә ситатлар шәклиндә тәртиб етдирилмәсинин дә мүәјјән бир елми әсасы вардыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, V синифдә дәрс илинин әввәлиндән истәр дилдән апарылан јарадычы јазылар, истәрсә әдәби мөвзуларда иншалар заманы суал чүмләси шәклиндә тәртиб едилмиш планлардан даһа чох истифадә олунур. V синифдән

CS CamScanner ile tarandı

јухары кечдикчә ифадә вә инша јазылар үчүн тәртиб едилән планлар формача дәјишилир, ја'ни план V синифдә әксәрән суал чүмләси шәклиндә тәртиб едилдији һалда, VI—VIII синифләрдә буну көрмүрүк. Чүнки планда мадданин суал шәклиндә гојулушу шакирддән мүәјјән мәсәләјә аид конкрет чаваб верилмәсини тәләб етдији һалда, планын адлыг, нәгли чүмлә, нида чүмләси вә ситат формасында тәртиб едилмиш маддәси исә ондан һәмин мәсәлә илә әлагәдар өз көрүшләрини сөјләмәји вә ја јазмағы тәләб едир. Даһа доғрусу, суал конкрет чаваб, башга шәкилдә олан маддә исә изаһат, јарадычылыг тәләб едир. Тәбиидир ки, V—VIII синиф шакирдләри үчүн ајдынлашдырылмыш бир мәсәләјә аид гыса чаваб јазмаг, изаһат јазмагдан даһа асандыр. Адлыг, нәгли чүмлә шәклиндә тәртиб едилмиш план әсасында јазан шакирд нисбәтән артыг дүшүнмәли олдуғу кими, онун иншасында фикирләр, ифадәләр арасында даһа мөһкәм рабитә вардыр. Буна көрә дә, бешинчи синфин илк дәрсләриндән адлыг, нәгли чүмлә, нида чүмләси вә ситатлар шәклиндә план тәртибини тәләб етмәк олмаз. Чүнки бешинчи синфә јенича кәлмиш шакирдләрин һәлә сөз еһтијаты зәиф олур. О, мүхтәлиф бәдии ифадә васитәләриндән кифајәт гәдәр истифадә едә билмир.

Тәбии ки, «Азад ушаглыгда нечә јашамышдыр?» суалыны ешидән вә ја охујан шакирд, о саат Азадын ушаглыгда ағыр вәзијјәтдә јашадығыны хатырлајыр вә ону сөјләјир. Лакин «Азадын ушаглыг һәјаты» — дедикдә шакирдин көзләри гаршысында даһа кениш бир һәјат сәһнәси чанланыр.

План тәртиби заманы маддәләрин үслуби чәһәтдән дәгигләшдирилмәси вә тәкрарлара јол верилмәмәси дә башлыча мәсәләдир.

Мән VI—VII синифләрдә шакирдләрә план тәртиби гајдаларыны өјрәдәркән, онларын формача да мүхтәлифлијинә наил олмаға чалышырам. Шакирдләрә мүхтәлиф формалы план тәртиб етмәји өјрәтмәк, ејни мә'налы, мүхтәлиф шәкилли маддәләр һалында әкс етдирмәјә алышдырмаг үчүн, мөвзу илә әлагәдар апарылан һазырлыг мусаһибәси әсас рол ојнајыр.

Мән VI синифләрдә «Колхоз фермасында» мөвзусунда инша апармаг үчүн һазырлыгдан сонра, јазы үчүн план тәртиби заманы ашағыдакы кими мусаһибә тәшкил едирәм:

М. — Биз фермада кимләрлә гаршылашдыг?
Ш. — Биз фермада мүдир вә сағычыларла көрүшдүк.

Scanned with CamScanner

М. — Онларла сөһбәтимиз нә барәдә иди?

Ш. — Фермада сөһбәтимиз сағычыларын, чобанларын иши вә доланачағы һаггында иди.

М. — Бәс бу мәсәләләри планда гыса шәкилдә нечә адландырмаг олар?

Бу суала шакирдләрин чавабы ашағыдакы шәкилдә мүхтәлиф олду:

«Фермада көрүш», «Малдарлыг фермасынын әмәк адамлары», «Сәмими көрүш», «Ферма мүдири илә сөһбәт», «Габагчыл сағычылар» вә с.

Мән бу чаваблары динләдикдән сонра, изаһ етдим ки, планын биринчи маддәсини «Фермада көрүш», «Ферманын әмәк адамлары», «Фермада сәмими көрүш» шәклиндә адландырмаг олар. Чүнки һәр үч ифадә алтында бизим ферманын әмәк адамлары илә көрүшүмүз вә онларын зәһмәти, бурадакы һәјат һаггында ешитдикләримиз өз әксини тапмышдыр. Лакин «Ферма мүдири илә сөһбәт», «Габагчыл сағычылар» ифадәләри һаггында данышдығымыз мәсәләләри әкс етдирмир. Чүнки ферма мүдири илә сөһбәт, ферма ишчиләри илә көрүшдән сонра олмушдур. «Габагчыл сағычылар» ифадәси исә планын бир бәнди олмаг е'тибары илә она көрә доғру дејилдир ки, сөһбәт јалныз сағычылар һаггында дејил, бүтүн ферма ишчиләри барәдә; јә'ни сағычылар, нахырчылар вә башгалары һаггында кедир.

Бундан сонра шакирдләрә мәсләһәт билдик ки, «Фермаја екскурсија» мөвзусунда иншанын биринчи маддәсинин «Фермада крүш», «Малдарлыг фермасынын әмәк адамлары» вә ја «Сәмими көрүш» ифадәләриндән бири шәклиндә гејд етсинләр.

Бундан сонра шакирдләрдән сорушдум:

— Биз ферманын әмәк адамлары илә көрүшдән сонра орада нә илә таныш олдуг?

Шакирдләр бу сорғуја ашағыдакы чаваблары вердиләр:

— Мал-гараја нечә хидмәт едилмәси илә.

— Мал-гаранын јемләнмәси гајдалары илә.

— Ферма ишчиләринин мал-гараја нечә хидмәт етмәси илә.

— Мал-гаранын бәсләнмәси илә таныш олдуг.

Мән бүтүн чавабларын доғру олдуғуну билдирдим вә шакирдләрә планын икинчи маддәсини «Фермада мал-гараја хидмәт гајдалары», «Фермада мал-гаранын јемләнмәси», «Ферма ишчиләринин мал-гараја гајғысы» кими мүхтәлиф формада гејд етдирдим.

План тәртиби үчүн мүсаһибә һәмин гајда илә давам етдирилди. Шакирдләр планын III маддәсини «Мал-гараја јем топланышы», «Фермада гыша һазырлыг», «Фермада гыша јем топланышы давам едир» вә саир формада јаздылар.

Беләликлә, синифдә үмуми шәкилдә апарылмыш мүсаһибә јолу илә «Фермаја екскурсија» мөвзусунда инша јазы үчүн план тәртиб етдирилди, һәм дә бу планларын мәзмуну ејни олса да, формасында аз-чох фәрг вардыр.

Бу шәкилдә чалышанлар шакирдләрдә, ејни мәзмуну мүхтәлиф форма дахилиндә әкс етдирмәк габилијјәтини инкишаф етдирир. Онларын мүстәгил олараг план тәртиб етмәк саһәсиндәки көрүшләрини дәгигләшдирир.

Бөјүк педагогларын өјрәтдији кими шакирдләрә һәмишә онлар үчүн ајдын олан мәсәләләрлә әлагәдар инша јазылар вермәк доғру олмазды. Шәһәрдә јашајан шакирдә кәнд, кәнд тәсәррүфаты, кәнд мәнзәрәләри, кәнддә јашајан шакирдләрә исә шәһәр, шәһәр нәглијјаты, дәниз мәнзәрәләри, фабрик-завод һәјаты илә әлагәдар инша јазылар вермәк хејирлидир. Мәһз бу мүлаһизәләри нәзәрә алараг мән VI синифдә «Шәһәрдә», «Артек — достлуг дүшәркәсиндә» шәкилләри әсасында инша јазы апарырам. Бу нөв иншалар заманы кәнддә јашајан шакирдләрлә трамвај, троллејбус, фабрик-завод сехләри, парк, кәми, пароход вә саир шејләр һаггында кениш тәсәввүр јарадырам. Бу гајда илә онларда һәјаты, керчәклији дәркетмә габилијјәти инкишаф етдирилдији кими, нитгин вә мәнтиги тәфәккүрүн инкишафы үчүн дә имкан јараныр.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

ГРАММАТИК ТӘҺЛИЛДӘН СОРҒУ ВАСИТӘСИ ҜИМИ ИСТИФАДӘ ЕТМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН[1]

Ә. ҜӘЛБӘЛИЈЕВ,
Чәбрајыл рајону, Һоровлу кәнд орта мәктәбин мүәллими.

V—VIII синифләрин азәри дили дәрсләриндә шакирдләрин билик вә вәрдишләрини һесаба алмагда истифадә едилән әсас тә'лим үсулларындан бири дә грамматик тәһлилдир.

Грамматик тәһлил програм материалларынын шакирдләрә даһа дәриндән мәнимсәдилмәсиндә, өјрәдилмиш дил һадисәләринин шакирдләрин јаддашларында möhкәмләндирилмәсиндә, онларын фикри фәаллыг вә мүстәгилликләринин инкишаф етдирилмәсиндә вә с. һалларда чох мүсбәт әһәмијјәтә маликдир. Грамматик тәһлилдән һәм дә сорғу просесиндә кениш истифадә олунур. Чүнки, грамматик тәһлил өз характеринә көрә сорғуда даһа чох шакирдин иштирак етмәсинә, вахта гәнаәт олунмасына вә ишин сүр'әт темпинин мүәјјән гәдәр артмасына тәбии имкан јарадыр. Грамматик тәһлил шакирдләрин јалныз күндәлик, чари биликләрини дејил, әввәлләрдә өјрәндикләринә даир билик вә вәрдишләрини ашкар етмәјә вә һесаба алмаға имкан верир. Һәтта, грамматик тәһлил бир чох һалларда һәр һансы үсулда апарылан шифаһи сорғуну (истәр фронтал, истәрсә дә фәрди олсун) әвәз едиб, онун јериндә ишләнилә билир.

Мән өз иш тәчрүбәмдә грамматик тәһлилин бүтүн тә'лим әһәмијјәтләрини нәзәрә алараг, ондан дәрсдә сорғу васитәси кими истифадә етмәјә чидди фикир верирәм. Башга сөзлә, лазым кәлдији һалларда мән кечмиш дәрсин сорғусуна бирбаша грамматик тәһлилдән башлајырам.

Мәсәлән, V синифдә әвәзлијин мә'нача нөвләрини шакирдләрдән сорғу етмәли икән һәмин сорғуну ашағыдакы гәбилдән олан чүмләләр үзәриндә тәһлил апартдырмаг јолу илә шакирдләрин билијини һесаба алмағын даһа сәмәрәли олдуғуну ишдә јәгин етмишәм.

[1] «Педагожи мүһазирә» материалларындан.

1. Бизим бригаданын бүтүн үзвләри өз вәзифәләрини дәриндән баша дүшүрләр.
2. Ким әзијјәт чәкирсә, сәфасыны да көрүр.
3. Һәрә бир әл гојса абаданлыға
   Кәндимиз бөјүјүб, бир шәһәр олар.

Шүбһәсиз ки, јухарыдакы чүмләләрин тәһлили заманы шакирдләр биринчи чүмләдәки «бизим» сөзүнүн шәхс әвәзлији (1-чи шәхс чәм), «бүтүн» вә «өз» сөзләринин тә'јини әвәзлик, икинчи чүмләдәки «ким» сөзүнүн суал әвәзлији, үчүнчү чүмләдәки «һәрә» сөзүнүн тә'јини әвәзлик олдуғуну дүзкүн тә'јин едә биләрсә, бу, онларын әвәзлијин мә'нача нөвләри мөвзусуну јахшы билдијини исбат едә биләр. Беләликлә дә, һәмин мөвзу әтрафында шакирдләрин узун-узады сорғу-суала тутмаға, вахт итирмәјә еһтијач галмаз. Лакин бу о демәк дејилдир ки, Азәрбајчан дили тә'лиминдә бүтүн кечилмиш мөвзулары сорғу едәркән һөкмән сорғу әвәзинә грамматик тәһлил апармаг лазымдыр. Мөвзунун тәләбиндән асылы олараг сорғунун шифаһи (фәрди вә ја фронтал) вә јазылы нөвләри өз әһәмијјәтини өзүндә сахлајыр.

Мән тәчрүбәмдә белә јәгин етмишәм ки, грамматик тәһлилдән сорғу васитәси кими истифадә едәркән тәһлили ајры-ајры чүмләләр үзрә дејил, 4—5 чүмләдән ибарәт кичик бир мәтн чүмләләри үзрә апармаг даһа јахшыдыр. Мәсәлән, VI синифдә зәрфин тәдрисиндән сонра һәмин нитг һиссәсинә аид шакирдләрин билијини һесаба алмаг үчүн тәхминән ашағыдакы кими мәтнләрдән истифадә едирәм.

Биз, Москваја гатарла кетдик. Гатар чох сүр'әтлә кедирди. Гатар сүр'әт алдыгча пајтахты көрмәк һәвәсимиз дә артырды. Үч күндән сонра Москваја чатдыг. Тәләсдијимиздән кириш пилләләрини ики-ики дүшүрдүк.

Мәтни шакирдләрә коментарија јолу илә јаздырыр вә ајры-ајры чүмләләрдәки зәрфләри тапыб, суалыны, мә'на нөвүнү вә с. хүсусијјәтләрини изаһ етмәләрини тапшырырам. Тәхминән 7—10 дәгигәлик бир мүддәтдә шакирдләрин зәрф һаггындакы билији ашкар едилмиш олур вә јени мөвзуну өјрәнмәк үчүн даһа кениш вахт әлдә едилмиш олур.

Әлбәттә, бүтүн синифләрдә вә бүтүн дәрсләрдә ејни нөв грамматик тәһлил апармаг олмаз вә лазым да дејилдир. Мә'лумдур ки, грамматик тәһлилин мәзмуна, мәгсәдинә вә истифадә етмә үсулуна көрә мүхтәлиф нөвү вардыр. Мәзмуна көрә грамматик тәһлилин фонетик, морфоложи вә синтактик олмаг-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

ла үч нөвү (морфоложи тәһлил дә өз нөвбәсиндә ики нөвә: нитг һиссәләринә көрә, сөз тәркибинә көрә; синтактик тәһлил ики нөвә: чүмлә үзвләринә көрә) мүрәккәб чүмләнин (гурулушуна көрә нөвләрә ајрылыр), мәгсәдинә көрә јарымчыг вә бүтөв олмагла ики нөвү, ишләдилмә үсулуна көрә шифаһи вә јазылы олмагла јенә ики нөвү олдуғу шәксиздир.

Мән грамматик тәһлилин форма мүхтәлифлијини нәзәрә алыб, нөвбәти дәрсдә апарачағым грамматик тәһлилин һансы мәзмунда, һансы мәгсәдлә вә һансы үсулда апарылмасы лазым кәлдији һаггында әввәлчәдән чидди һазырлыг иши апарырам. Чалышырам ки, грамматик тәһлил формал характер дашымајыб, дәрсин тәләбинә ујғунлашдырылсын вә дидактиканын бүтүн тәләбләринә ујғун олсун. Бу нөгтеји-нәзәрдән мәнә ајдын олмушдур ки, (бу һал педагожи әдәбијјатда да шәрһ олунмушдур).

Мәгсәдинә көрә грамматик тәһлилин јарымчыг нөвүндән ән чох V—VI синифләрдә, бүтөв нөвүндән исә VII—VIII синифләрдә кениш истифадә етмәк лазымдыр. Чүнки, јарымчыг грамматик тәһлил заманы үзәриндә тәһлил апарылачаг чүмлә вә ја сөзә мәхсус әламәтин јалныз бир чәһәтини (мәсәлән, чүмләдәки исмин һалыны, сифәтин дәрәчәсини, сајын мә'на нөвүну вә с. јахуд чүмләнин јалныз баш үзвләри вә ја икинчи дәрәчәли үзвләрдән бирини вә с.) тә'јин етмәк тәләб олунурса, бүтөв грамматик тәһлил заманы исә үзәриндә тәһлил апарылачаг чүмлә вә сөзүн бүтүн чәһәтләрини тә'јин етмәк лазым кәлир. Мәсәлән, V синифдә исмин һаллары мөвзусу илә әлагәдар апарылан јарымчыг грамматик тәһлилә нүмунә:

Сармашыглар ағачлара дырмашараг јолун бу тәрәфиндән о бири тәрәфинә кәмәнд атмышды—чүмләсиндәки сармашыглар, ағачлара, јолун вә кәмәнд сөзләри исимдир. Сармашыглар сөзү исмин адлыг һалында, ағачлара сөзү исмин јөнлүк һалында, јолун сөзү исмин јијәлик һалында вә кәнд сөзү исә исмин адлыг һалында ишләдилмишдир.

Бүтөв грамматик тәһлилә нүмунә:

Бөјүк кәләчәји олан бу мүәссисәјә адамлар мөһкәм инамла бағланмышдылар—чүмләси интонасијаја көрә нәгли чүмлә, гурулушуна көрә исә садә кениш чүмләдир. Һәмин чүмләнин үзвләринә көрә ашағыдакы шәкилдә тәһлил етмәк олар:

— Бөјүк кәләчәји олан бу мүәссисәјә адамлар мөһкәм инамла нә етмишдиләр?—Бағланмышдылар—хәбәрдир (исми хәбәрдир).

CamScanner ile tarandı

— Бөјүк кәләчәји олан бу мүәссисәјә кимләр мөһкәм инамла бағланмышдылар?—Адамлар—мүбтәдадыр (мүбтәда исимлә ифадә едилмишдир).

— Адамлар мөһкәм инамла нәјә бағланмышдылар?—Мүәссисәјә—тамамлыгдыр (васитәли тамамлыгдыр).

— Һансы мүәссисәјә адамлар мөһкәм инамла бағланмышдылар—Бөјүк кәләчәји олан бу мүәссисәјә —тә'јиндир (мүрәккәб тә'јин).

— Бөјүк кәләчәји олан бу мүәссисәјә адамлар нечә бағланмышдылар?—Мөһкәм инамла—тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир (биринчи нөв сөз бирләшмәси илә ифадә олунмушдур).

Мәгсәдинә көрә грамматик тәһлилин бүтөв вә јарымчыг нөвләри арасындакы әсас фәрги нәзәрә алараг бу нәтичәјә кәлмишәм ки, грамматик тәһлилин јарымчыг нөвүндән ән чох бу вә ја дикәр мөвзунун шакирдләр тәрәфиндән нечә мәнимсәнилдијинә даир чари, күндәлик биликләрини һесаба аларкән, бүтөв грамматик тәһлилдән исә шакирдләрин күндәлик. чари биликләрини һесаба алмагла јанашы, онларын даһа әввәлләрә аид билик вә вәрдишләрини һесаба аларкән истифадә етмәк олар. Бу мәгсәдлә дә грамматик тәһлилин бүтөв нөвүндән грамматика курсунун әсас бәһсләринин кечилиб гуртармыш олдуғу VII—VIII синифләрдә конкрет мөвзулара даир шакирдләрин билијини һесаба аларкән, әлбәттә, јарымчыг грамматик тәһлилдән дә истифадә етмәли олурам. Лакин дејиләнләрдән ајдындыр ки, грамматиканын әсас бәһсләринин һәлә кечилиб гуртармадығы V—VI синифләрдә грамматик тәһлилин бүтөв нөвүндән бәһс етмәк мә'насыздыр.

Грамматик тәһлил јолу илә сорғу ишинин тәшкилиндә әсас шәртләрдән бири вахта гәнаәт олунмасы вә сорғу принсипинин дидактик чәһәтдән мараглы гурулмасыдыр. Бу нөгтејинәзәрдән, мән грамматик тәһлилдән сорғу васитәси кими истифадә едәркән, бир сыра сәмәрәли јоллардан истифадә едирәм ки, бунлардан бири тәһлил заманы шакирдләрә чүмләнин шәрти ишарәләрлә схемини тәгдим едиб, һәмин схемә мүвафиг чүмлә гурмаларыны тапшырмагдан ибарәтдир. Әлбәттә, чүмләнин шәрти ишарәләрлә ифадә едилмиш схеминә мүвафиг чүмлә гурмаг иши шакирдләрин әввәлки биликләринә истинад едир. Онлар әввәлләрдән билирләр ки, үмуми гајда үзрә чүмләни синтактик тәһлил едәркән чүмләнин үзвләрини бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн мүбтәданын алтындан бир дүз хәтт, хәбәрин алтындан ики дүз хәтт, тамамлығын алтындан

Scanned with CamScanner

кәсик-кәсик хәтт, тә'јинин алтындан далғалы хәтт вә зәрфлијин алтындан исә ики далғалы хәтт чәкиб, һәр үзвү ифадә едән сөзүн үстүндән өз ихтисар адыны вә с. јазмаг лазымдыр. Буна көрә дә мән чүмлә үзвләри вә онларын сыраланмасы мөвзулары үзрә шакирдләрин билијини грамматик тәһлил јолу илә һесаба алмаг фикриндә оларкән һәмишә јухарыда дејилән мә'лум јолдан дејил, шәрти ишарәләрлә ифадә едилмиш схемә мувафиг чүмлә гурмагдан ибарәт тәһлил јолундан да истифадә едирәм. Мәсәлән, шакирдләрә шәрти ишарәләрлә ифадә едилмиш бир чүмлә схеми вериб, она мүвафиг чүмлә гурмаларыны тапшырырам.

Шакирдләр бу ишә вәрдиш етдијиндән, схемдән ајдын баша дүшүрләр ки, онларын нүмунә көстәрмәли олдуглары чүмләдә сырасына көрә биринчи јердә чүмлә үзвләриндән тә'јин, икинчи јердә мүбтәда, үчүнчү јердә тамамлыг, дөрдүнчү јердә зәрфлик вә бешинчи јердә хәбәр дајанмалыдыр. Одур ки, чәтинлик чәкмәдән шакирдләрдән бири верилән схемә ујғун олараг: Тәчрүбәли чәрраһ бычағы јавашча јерә гојду, икинчи шакирд әтрафдакы ағачларын будаглары, гарын ағырлығындан үзүм салхымы кими салланмышды вә с. чүмләләрини јаза билирләр. Шүбһәсиз ки, бу чүр тәләбин јеринә јетирилмәси шакирдләрин чүмлә үзвү вә онларын сыраланмасына даир билијини мүәјјән етмәјә әсас верә биләр.

Бу нөв јолдан VIII синифдә «Васитәсиз нитг» мөвзусунун тәдриси вә сорғусу заманы истифадә етмәк даһа јахшы нәтичә верир. Белә ки, шакирдләрдән мүәллифин сөзләриндән сонра кәлән, әввәл кәлән вә мүәллифин сөзләри илә гырылан васитәсиз нитги сорғу едиркән, бу саһәдә онларын билијини мүәјјән едәркән онлара шәрти ишарәләрлә ифадә едилмиш васитәсиз нитг схеми вериб, мүвафиг чүмлә гурмаларыны тапшырмаг пис нәтичә вермир.

Грамматик тәһлилдән сорғу васитәси кими истифадә едәркән сечдијим ән сәмәрәли јоллардан бири дә јазылы карточкалар үзрә грамматик тәһлилдән ибарәтдир. Мәсәлән VII синифдә табели мүрәккәб чүмлә мөвзусу илә әлагәдар олараг шакирдләрин билијини грамматик тәһлил васитәсилә һесаба алмаг мәгсәди илә тәртиб етдијим јазылы карточкалар тәхминән ашағыдакы мәзмунда олур:

CamScanner ile tarandı

Карточка 1

Кенерал елә бахырды... чүмләсини тамамлајыб табели мүрәккәб чүмлә дүзәлт. Дүзәлтдијин мүрәккәб чүмләдәки будаг чүмләнин нөвүнү тә'јин ет.

Табели мүрәккәб чүмләни садә чүмләјә чевириб, үзвләринә көрә тәһлил апар.

Карточка 2

Евдән чыханда китаб голтуғумда иди,—садә чүмләсини табели мүрәккәб чүмлә шәклиндә ифадә едиб јаз. Дүзәлтдијин табели мүрәккәб чүмләдәки будаг чүмләнин нөвүнү тә'јин ет.

Мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләјә аид бир чүмлә јазыб, баш чүмләсини үзвләринә көрә тәһлил апар.

Карточка 3

Мачарыстан коммунистләри белә һесаб едирләр ки, Совет Иттифагына өз мүнасибәтини мүәјјән етмәк Вәтәнимизин һәр бир вәтәндашы үчүн идеја тәләбидир,—чүмләсинин гурулушуна көрә нөвүнү тә'јин ет. Һәмин чүмләдәки будаг чүмләни көстәр вә нөвүнү де. Табели мүрәккәб чүмләнин баш чүмләсини үзвләринә көрә тәһлил апар.

Грамматик тәһлилдән сорғу васитәси кими истифадә едәркән һәндәси фигурлардан шәрти ишарә кими ишләтмәк дә сорғу ишини марағлы вә сәмәрәли едир. Мәсәлән, һәмчинс үзвләрдә үмумиләшдиричи сөз мөвзусу илә әлагәдар һәмин үсулдан ашағыдакы кими истифадә едирәм. Чүмләдәки һәмчинс үзвләри даирә (○), үмумиләшдиричи сөзү үчбучаг (△) вә чүмләнин галан үзвләрини дүзбучаглы (▭) илә ифадә етмәји шакирдләр әввәлчәдән өјрәндикләри үчүн: Мәһсул топланышы һәр јердә: саһәдә, бағда, бостанда ејни вахтда кедирди — чүмләсини тәһлил едәркән һәмин чүмләнин фигурларла схемини чәкирләр.

Грамматик тәһлилдән сорғу васитәси кими истифадә едәркән морфоложи тәһлилин сөз тәркибинә көрә тәһлил нөвүндә дә бә'зи ишарәләрдән истифадә едирәм. Мәсәлән, әкәр тәһлил едилән сөз анчаг көк вә шәкилчидән ибарәт исә онда сөз кө-

Scanned with CamScanner

күнүн алтындан бир вә шәкилчинин үстүндән ики хәтт чәкмәк (јахшы олар ки, бу хәтләр мүхтәлиф рәнкдә олсун), әкәр сөздә мүхтәлиф нөв бир сыра шәкилчи оларса, онда һәмин сөзү ениб-галхан хәтләрлә ајырыб, үстүндән һәмин шәкилчинин ихтисар адыны јазмаг јолундан истифадә едирәм.

Фонетик тәһлил заманы сөзү шагули хәтләрлә һечалара ајырыб, һәр һечадакы самит сәсләрин үстүндән, саит сәсләрин исә алтындан кичик ох ишарәси гојмаг вә с. јоллардан да истифадә етмәк, хүсусилә јазылы грамматик тәһлил үчүн әлверишли олур.

Үмумијјәтлә, сорғуда чох сәмәрәли васитә олан грамматик тәһлилдән мүхтәлиф вариантларда истифадә етмәк олар. Грамматик тәһлилдән сорғу васитәси кими истифадә етмәјин даһа сәмәрәли јолларыны арајыб тапмаг вә буну ишдә сынагдан кечирмәјимиз тә'лим ишимизин кејфијјәтинә мүсбәт тә'сир көстәрә биләр. Бу јолда сә'ј көстәрмәк бизим вачиб вәзифәләримиздәндир.

CamScanner ile tarandı

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

СУАЛ. Хаһиш едирик ки, ашағыда гејд етдијимиз табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркибиндә нечә садә чүмлә олдуғуну әсасландырасыныз вә онлары чүмлә үзвләринә көрә тәһлил едәсиниз:

О, шәкли Анчсликаја көстәрдикдә гызы һејрәт бүрүдү; шәкил санки чанлы иди.

Ә. Софијев, С. Ифраимов — Бакы.

ЧАВАБ. Һәмин чүмлә, һәгигәтән, табесиз мүрәккәб чүмләдир; ики компонентдән (садә чүмләдән) ибарәтдир: 1) О, шәкли Анчеликаја көстәрдикдә гызы һејрәт бүрүдү, 2) шәкил санки чанлы иди. Бунларын арасындакы әлагә ајдынлашдырма әлагәсидир. Әввәлинчи чүмлә шәхсиз чүмләдир. Буна көрә һәмин чүмләнин мүбтәдасы јохдур. О, шәкли Анчеликаја көстәрдикдә бирләшмәсиндәки **о** сөзүнү мүбтәда һесаб етмәк олмаз Доғрудур, һәмин, сөз әслиндә субјекти ифадә едир; лакин хәбәрин (һејрәт бүрүдү) јох, көстәрдикдә фе'ли бағламасынын субјектини билдирир. Көстәрдикдә сөзү исә чүмләдә хәбәр ола билмәдији үчүн онунла бағланан **о** сөзүнү мүбтәда һесаб етмәк олмаз. О, шәкли Анчеликаја көстәрдикдә сөзләринин һамысы бирликдә фе'ли бағлама бирләшмәси олуб, чүмләнин заман зәрфлији јериндә ишләнмишдир; Мәни һејрәт бүрүдү. Нә заман? О, шәкли Анчеликаја көстәрдикдә. Демәк, бу бирләшмәдәки сөзләрин һеч бирини бири-бириндән ајырмаг олмаз

Һәмин чүмләдә гызы сөзү васитәсиз тамамлыгдыр; һејрәт бүрүдү хәбәринин објектидир. Бәс бурада хәбәрин субјектсиз ишләнмәсинин сирри нәдәдир? Фикримизчә, бунун сиррини мәһз хәбәрин өзүндә ахтармаг лазымдыр. Һејрәт бүрүдү сөзләри фразеоложи бирләшмә (сабит сөз бирләшмәси) олуб, ваһид бир мә'на—һејрәтләнди, тәәччүбләнди мә'наларыны билдирир. Буна көрә һәмин бирләшмәнин компонентләрини (һејрәт вә бүрүдү сөзләрини) бири-бириндән гәтијјән ајырмаг мүмкүн дејилдир. Чох мараглыдыр ки, бу вә бу кими бә'зи фразеоложи бирләшмәләр чүмләнин хәбәри јериндә ишләнәркән һеч вахт өзләринә субјект тәләб етмир, беләликлә шәхсиз чүмләләрин әмәлә кәлмәсиндә әсас рол ојнајырлар. Мәсәлән, Мәни вәһимә тутду. Тарланы су басды. Ушағы јуху апарды. Ону јағыш тутду вә с. Бу мисаллардакы ваһимә тутду, су басды, јуху апарды, јағыш тутду, сләчә дә ваһимә көтүрдү фразеоложи бирләшмәләри һеч бир чүмләдә өзләринә субјект (мүбтәда) тәләб етмир.

Тәһлил етдијимиз табесиз мүрәккәб чүмләнин икинчи һиссәси—шәкил санки чанлы иди чүмләси шәхсли чүмләдир; тәкчә баш үзвләрдән (шәкил-мүбтәда, чанлы иди—хәбәр) ибарәтдир. Санки сөзү исә бағлајычыдыр.

СУАЛ. Ашағыдакы чүмләләрдә **вар** сөзүнү һансы нитг һиссәси кими тәһлил етмәк олар?

1.О, бөјүк вар-дөвләт саһиби иди.
2. Ај уста, әлләрин вар олсун.
3. — Пулун вар?

Scanned with CamScanner

— Вар, вар.

4. — Пулун вар, кәләрәм. (Ү. Һачыбәјов)

М. Һәсәнов—Газах.

ЧАВАБ. Әввәлинчи чүмләдә вар-дөвләт мүрәккәб исимдир, нә суалына чаваб олур. Буна, јәгин ки, һеч бир шүбһә ола билмәз.

Сонракы чүмләдә вар сөзү олсун көмәкчи фе'ли илә бирликдә мүрәккәб фе'лдир. Гане олмаг, разы олмаг, табе олмаг, о чүмләдән дә вар олмаг мүрәккәб фе'лләринә, адәтән, нә олмаг? суалы верилир. Үчүнчү мисалдакы вар сөзләрини исә бир гәдәр башга шәкилдә изаһ етмәк лазым кәлир. Көрүндүјү кими, һәмин мисалда вар сөзү һәр үч чүмләдә мүстәгил олараг ишләнмишдир. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, вар, јох сөзләринин һансы нитг һиссәсиндән олмасы һаггында индијәдәк дилчилик әдәбијјатымызда конкрет бир фикир сөјләнилмәмишдир. Дилчи алимләримиздән бә'зиләри һәмин сөзләри исим, бә'зиләри бағлама, бә'зиләри исә көмәкчи фе'л кими изаһ етмәјә чалышмышлар. Вар сөзүнү фе'л кими изаһ едәнләр буну әсас көтүрүрләр ки, һәмин сөз даһа чох классик әдәбијјатымызда ишләнән «вармаг» фе'линин дәјишилмиш формасыдыр. Фикримизчә, буна инанмаг чәтиндир. Һәмин сөзү мүасир дилимиздә фе'л кими изаһ етмәк үчүн һәләлик тутарлы бир әсас јохдур. Чүнки онда фе'лә мәхсус грамматик әламәтләрин һеч бири өз әксини тапа билмир; замана көрә дәјишмир, нөв шәкилчиләрини гәбул етмир вә с. Һәмин сөз дилимиздә тез-тез ишләнән лазым (лазымдыр), (маликдир), ибарәт (ибарәтдир) сөзләри кими мүәјјән бир суала да чаваб олмур. Лакин вар сөзү бир сыра һалларда нә? суалына чаваб олараг чүмләдә исим јериндә ишләнәр вә һәтта грамматик чәһәтдән һәмин нитг һиссәси кими дәјишә билмир; мәсәлән, Варыны верән утанмаз. Вардан баша бәла кәләр вә с. Демәк, бу сөз нитг һиссәләриндән јенә дә аз-чох исмә јахындыр. Буну нәзәрә алараг, фикримизчә, грамматик тәһлил заманы һәмин сөзү исим кими изаһ етмәк даһа мүнасибдир.

СУАЛ. 1. Лакин, чүнки, амма бағлајычылары чүмләнин әввәлиндә ишләнә биләрми?

СУАЛ. 2. Һалбуки бағлајычысындан сонра веркүл ишләдилмәлидирми?

СУАЛ. 3. Нөгтәли веркүлдән һансы һалларда истифадә едилмәлидир?

Б. Сүлејманов — Бакы.

ЧАВАБ. 1. Мә'лум олдуғу үзрә, лакин, амма, анчаг бағлајычылары гаршылашдырма билдирән бағлајычылардыр. Бунлар, башлыча олараг, табесиз мүрәккәб чүмләләрин тәркибиндәки садә чүмләләри вә һәмчинс үзвлү чүмләләрдә һәмчинс үзвләри бири-бири илә бағламаг вәзифәсини дашыјыр; мәсәлән, Онун бүтүн бәдәни әсди, анчаг башыны галдырмады. Күн батмагда иди, лакин тарлада һәлә гызғын иш кедирди. Бу сүкут ани иди, лакин чох мә'налы иди. О, һәјәчанланыр, амма өзүнү шад көстәрмәјә чалышырды вә с. Бунунла јанашы һәмин бағлајычылар нитгин бир сыра чүмләләрлә ифадә едилмиш һиссәсини өзүндән сонра кәлән башга һиссәси илә бағламаг мәгсәдинә дә хидмәт едир. Бу заман лакин, амма, анчаг бағлајычылары чүмләнин, еләчә дә һәтта абзасын әввәлиндә ишләнә билир. Буна аид дөври вә бәдии әдәбијјатдан истәнилән гәдәр мисаллар тапмаг мүмкүндүр. Лакин тәкчә бир үслуби вәзијјәти хатырлатмаг фикримизчә кифајәт едәр: мә'лум олдуғу үзрә, бу вә ја дикәр бир әсәр һаггында јазылан рә'јдә, адәтән, әввәл, һәмин әсәрин мүсбәт чәһәтләриндән данышылыр; сонра нөгсанлары садаланыр. Рә'јчи нөгсанлара кечәркән чүмләни абзасдан, тәхминән, белә башлајыр: «Лакин бүтүн

CamScanner ile tarandı

бу мүсбәт чәһәтләри илә јанашы, әсәрдә бир сыра нөгсанлара да јол верилмишдир». Демәк, лакин (еләчә дә амма, анчаг) бағлајычысы нәинки сөзләри (һәмчинс үзвләри) вә чүмләләри, һәтта чүмлә групларыны да бири-бири илә бағлаја билир. Бу барәдә әлавә мә'лумат алмаг үчүн проф. М. Һүсејнзадәнин «Мүасир Азәрбајчан дили» китабындан истифадә етмәк (1963, сәһ. 235.) мәсләһәт көрүлүр.

ЧАВАБ 2. Хејр, һалбуки бағлајычысындан сонра веркүл ишләдилмәз. Мәтбуатда бә'зән һәмин бағлајычыдан сонра веркүл ишарәсинин гојулмасы, садәчә, сәһвдир.

ЧАВАБ 3. Нөгтәли веркүлүн һансы һалларда ишләдилмәси һаггында «Азәрбајчан дилиндә дурғу ишарәләри» китабынын (мүәллифләри З. Будагова, Р. Рүстәмов, Бакы, 1965) 45—46-чы сәһифәләриндә әтрафлы мә'лумат верилмишдир.

ЧАВАБ 4. Дурғу ишарәләри гајдаларына әсасән нөгтәли веркүлдән. башлыча олараг, ашағыдакы һалларда истифадә едилир.

а) тәрәфләри мүстәгил олуб, дахилиндә һәмчинс үзв иштирак едән бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри арасында; мәсәлән, Диларә јериндән галхды; һеч кәсин үзүнә бахмајараг отагдан чыхды, пилләкәнлә ашағы енди;

б) тәрәфләри анчаг, амма, лакин, һалбуки, чүнки вә с. бағлајычыларындан бири илә бағланан кениш табесиз мүрәккәб чүмләләрин; тәрәфләри чүнки, она көрә ки, бунунла белә вә с. бағлајычыларындан бири илә бағланан кениш табели мүрәккәб чүмләләри тәркибиндә; мәсәлән, Мүдир ону көрдүсә дә, бир сөз демәди; анчаг јанындакы кәдәкбој киши дилини динч сахлаја билмәди. Бу бәлкә Фатманын јадына дүшмүрдү; она көрә дә Садығын чидд-чәһди, тәләсмәси онун һалына тәвафүт еләмирди.

Демәк, нөгтәли веркүл, јазыда әкәр тәбири чаизсә, бир нөв, «даһа бөјүк веркүл», чүмләдәки дикәр веркүлләрдән «фәргләнән веркүл» вәзифәсини дашыјыр.

СУАЛ. «Ифадә јазы мәтнләри» китабынын (мүәллифи М. А. Асланов) 37-чи сәһифәсиндә гызылкүл сөзү бир јердә (башлыгда) «Гызыл күл» шәклиндә ајры, башга бир јердә (сәһифә 38) исә битишик јазылмышдыр. Бунлардан һансы дүзкүндүр?

Ч. Гасымов—Исмајыллы рајону.

ЧАВАБ. Орфографијамызда гызылкүл сөзүнүн битишик јазылмасы гәбул едилмишдир. «Ифадә јазы мәтнләри» китабында һәмин сөзүн бир јердә ајры (гызыл күл) верилмәси, көрүнүр, нәшријјат ишчиләринин тәгсири үзүндән бурахылан сәһвдир.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, үмумијјәтлә, гызылкүл, дашкөмүр, әлјазмасы, ағчијәр вә с. кими мүрәккәб сөзләрин јазылышыны мәнимсәтмәк о гәдәр дә асан дејилдир; чүнки бунлар: а) әввәлки орфографија гајдаларына әсасән ајры јазылырды, б) һәмин мүрәккәб сөзләр битишик јазылан дикәр мүрәккәб сөзләрдән тәләффүзчә, јә'ни вурғусунун әввәлинчи сөзүнүн үзәринә дүшмәсинә көрә фәргләнир. Мәһз бу башлыча сәбәбләр һәмин сөзләрин дүзкүн јазылышыны мүкәммәл мәнимсәмәјә аз-чох тә'сир көстәрир. Буна көрә шакирдләрин белә сөзләрдә бурахдыглары сәһвләри кобуд сәһв һесаб етмәк доғру сајыла билмәз.

Ә. Әфәндизадә.

5689—7

Scanned with CamScanner

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘҺӘТ БИЛИРИК

«ИБЛИСИ ҺАРАДА АХТАРМАГ ЛАЗЫМДЫР?»

Дини әхлаг һәмишә, һәр јердә һаким истисмарчы синифләрин идеја вә тәсәввүрләринин тәркиб һиссәси олмаг е'тибары илә, зәһмәткешләр үзәриндә истисмарчы синифләрин һөкмранлығына бәраәт газандырмыш, онларын мәнафејини күдмүшдүр. Бу мәгсәдлә дә дин инсан һәјатынын бүтүн саһәләринә тәмас етмиш, инсанлығын әлдә етдији наилијјәтләрә, тәҹрүбәјә архаланмаға чалышмышдыр. Буна көрә дә адамларын шүур вә мәишәтини динин галыгларындан, дини әхлаг вә мөвһуматын төр-төкүнтүсүндән тәмизләмәк мүрәккәб вә чәтин бир мәсәләдир, о, мүнтәзәм, дүшүнүлмүш вә мүхтәлиф формалы елми-атеизм тәблиғатынын апарылмасыны тәләб едир. Буна көрә дә бүтүн дүнјанын демократик идејалы адамлары һәмишә дини әхлагын, онун мүтилик вә тәркидүнјалыг еһкамынын истисмарчы синиф вә зүмрәләрә хидмәт етмәсини ачыб көстәрмиш, дини адәт вә ән'әнәләрин чүрүклүјүнү ифша етмишләр.

Бу ҹәһәтдән Азәрнәшрин јени бурахдығы «Иблиси һарада ахтармаг лазымдыр?» адлы китабча диггәти ҹәлб едир. Бу китабчада дүнјанын бир чох өлкәләринин, о ҹүмләдән АБШ, Сербија, Ирландија, Франса, Инкилтәрә, Мисир, Алманија, Куба, Мексика, Исвеч вә с. јазычыларынын дин әлејһинә һекајәләри топланмышдыр. Бу јазычылар дини әхлаг принсипләрини бу вә ја башга формада тәнгид едир, халгы динин тә'сириндән хилас етмәјә чағырырлар.

АБШ јазычысы Зора Нил Херстон «Чон нијә көјә галха билмәди» һекајәсиндә нағыл едир ки, бир гоча плантасијачынын Чон адлы нөкәри варды. О, һәр ахшам јатмамышдан әввәл дуа едәрди:

— Илаһи, фағыр гулунам, кечә-күндүз сәнә јалварырам. Мәнә јазығын кәлсин! Өзүнүн од арабанда кәл мәни күнаһларла долу олан бу дүнјадан көјә апар.

Бир дәфә ахшам гоча плантасијачы Чонун дахмасынын јанындан кечәркән, онун шикајәт дуасыны ешидиб, зарафат етмәк гәрарына кәлир. Плантасијачы ағ мәләфәјә бүрүнүб Чонун дахмасына гајыдыр вә гапыны дөјүр.

Чон ким олдуғуну сорушур.

Плантасијачы дејир ки, мәнәм, аллаһтәала, кәлмишәм ки, сәни өз јанына апарам.

Чон буну ешидиб горхусундан чарпајынын алтына кириб арвадына дејир:

— Лајза, она де ки, мән евдә јохам.

Лајза ҹаваб верир.

Гапы архасындан јенә сәс кәлир:

— Мадам ки, Чон евдә јохдур, елә сән дә јарајарсан, Лајза.

Лајза горхуја дүшүр вә јавашҹа әринә дејир:

— Чон, ахы сән һәр ахшам дуа едирдин, аллаһы чағырырдын, бәс инди нијә чыхыб онунла кетмирсән?

Чон ҹаваб верир ки, аллаһ деди ки, сән өзүн дә јарајарсан.

Гапынын далындан јенә сәс кәлди, Лајза дөзә билмәјиб гышгырды:

— Илаһи, Чон бурада, чарпајынын алтындадыр.

Гапы архасындан ешидилди:

— Чон, чых ордан!

Чон чарпајынын алтындан чыхмалы олду.

О, гапыја тәрәф кәлди, гапыны аралајыб бахды, орада аға бүрүнмүш гамәти көрдүкдә, тез кери атылыб деди:

— Илаһи, мән сәнинлә көһнә шалварда кедә билмәрәм, иҹазә вер тәзәсини кејим.

— Јахшы, кејин, көзләјирәм!

Чон чох чалышырды ки, вахты узатсын, ахырда әлаҹы кәсилиб гапыдан бајыра чыхмалы олду, бу заман о, деди:

— Илаһи, мән сәнин көзүнә көрүнмәјә лајиг дејиләм, хаһиш едирәм бир аз кери чәкил, мән чыханда сәнә тохунмајым.

Аға бүрүнмүш гамәт кери чәкилән кими Чон илдырым кими гапыдан чыхыб чөл вә чәмәнләрлә гачмаға башлады. Гоча плантасијачы да ағы чијниндән атыб онун далынча гачмаға башлады.

О хејли гачдыгдан сонра дөнүб архасына бахды, саһиб архада галмышды.

Бу заман анасы илә сөһбәт едән Чонун гызы ондан сорушду:

— Ана, сән нечә билирсән, аллаһ атама чатыб ону көјә апарачаг?

Лајза ачыглы деди:

— Кәс сәсини, ахмаг,ахмаг данышма! Ону бил ки, аллаһ һеч вахт она чата билмәз, хүсусән атан ајагјалын оланда.

Алман јазычысы Клаус Вигнер «Аллаһ мө'ҹүзәни нечә јаратды» һекајәсиндә нағыл едир ки, Бранденгејмдә Кристоф адлы јекәпәр вә гарынгулу бир кешиш јашајырды. Белә шајиә јајылмышды ки, әкәр аллаһтәала өз кәмәјини кешишдән имтина етмәсә о, мө'ҹүзә јарадар.

Кешиш чох вахт килсәдә ағзына бир хуруш алыб, чејнәјә-чејнәјә мүлки һакимијјәт нүмајәндәләрини писләјирди. Анҹаг кешиш нә гәдәр дуа охујурдуса бунларын һеч бири аллаһ тәрәфиндән гәбул олунмурду.

Буна бахмајараг бир дәфә аллаһ кешишин јалварышларына гулаг асды, мө'ҹүзә баш верди:

Бу белә олмушду: Кешишин мәһәлләсиндә Иоган адлы виҹданлы бир чәкмәчи јашајырды. Онун он дөрд јашлы бир оғлу варды. О, кәнҹләрин бир сыра вәтәндашлыг бајрамында иштирак етдији үчүн кешишин хошуна кәлмирди.

Кешиш гәзәбли һалда чәкмәчинин евинә кәлди, онун башына ағыл гојараг, ону аллаһын ҹәзасы илә, ҹәһәннәм дәһшәтләри илә горхутду.

Лакин чәкмәчи бу һәдәләрдән горхмады. Белә оланда кешиш ачыглы һалда евдән чыхды. Бир аз кедиб дајанды, үзүнү чәкмәчинин евинә тәрәф чевириб вәһши бир сәслә гышгырды:

— Илаһи, мәним јалварышларымы ешит! Гој Иоганын еви башына учсун.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Сонра она елә кәлди ки, ев титрәди, өзү дә елә бил бу саат учачагдыр... Амма һеч бир шеј олмады. Буну көрән кешиш тез әлләрини көјә галдырыб гышгырды:

— Дајан, еј аллаһ! Иоганын евини учурма!

Аллаһ да мө'чүзә јаратды: ев саламат галды.

Куба јазычысы Хесус Лопес «Иблиси һарада ахтармаг лазымдыр?» адлы һекајәсиндә јазыр ки, Мануелин ушаглығы сакит вә гајғысыз кечмишдир.

О, чох утанчаг, тәвазөкар вә хәјалпәрәст бир огланды. Онун анасы чидди вә диндар гадын олдуғундан оғлуну да әсил христиан гадынлар кими тәрбијә едирди. Балача Манолито габағындакы сүдү јерә дағыдан-да, јахуд пишијин гујруғуну дартанда, анасы дәрһал ону чәзаландырыб күнчә гојар, сонра да узун-узады төлгин едәрди ки, аллаһ ону мөһкәм чәзаландырачаг. Манолито да мүтләг иблисин пәнчәсинә кечәчәкдир.

Оглана елә кәлирди ки, иблис узунгујруглу, итибурунлу, һијләкәр вә зорлу бир чанлыдыр. Дејиләнә көрә һәр һансы бир надинчи гајнар јаға салмаг лазым кәләндә, нечә дејәрләр, иблис чәллад кими һәмишә орада һазыр олур.

Аллаһ һәмишә амансыздыр. О кичик бир итаәтсизлији бағышламырды. Јалныз күнаһларын өзү, күнаһкарын анасы, сенјор кешиш, күнаһкарын гоһум вә танышлары дәфәләрлә она мүрачиәт етдикдән сонра тә'сир едә биләр, мәләкләрин вә мүгәддәсләрин гылығындан сонра аллаһ мәрһәмәтә кәлирди. Она көрә һәмишә вичданлы олмаг лазымдыр ки, һеч бир ләјагәтсиз иш тутмајасан. Ахы, аллаһ һәмишә кефсиз олурду, һәмишә нәсә онун хошуна кәлмирди. Иблис исә бу вахт јатмырды: о өзүнү чох меһрибан, шән көстәриб балача ушаглары товлајырды. Манолито динлә әлагәси бах белә иди. Анчаг она бу барәдә суал верилән кими һәм анасы, һәм дә кешиш онун сусмасыны вә ахмаг фикирләри илә аллаһы гәзәбләндирмәји она гадаған едирдиләр. Иблис мәсәләси ону чох марагландырырды.

Манолито он дөрд јашына чатанда өзү бојда, һәтта өзүндән бөјүк гызларла әјләнмәјә башлады. Ана оғлунун бу јени марағыны көрүб гәти деди ки, нә гәдәр ки, кеч дејил, төвбә етсин вә күлдодаглы, хумаркөзлү көзәл сифәтиндә көрүнән иблисин һијләсиндән гуртармағы әмр етди.

Бир дәфә кешиш она деди:

— Иблис сәни јолдан чыхартмаг үчүн гыз көркәминә дүшүр. Ахы, аллаһ истәјир ки, биз өзүмүзү онун јолунда гурбан верәк, иблис исә буну унутмаға мәчбур едир.

Анчаг Манолито өзүнү гурбан вермәк истәмирди.

Кешиш јенә деди:

Оғлум, унутма ки, сән фикрини-зикрини јалныз аллаһа вермәлисән. Билирсәнми ки, сән һансы күнаһлардан оддан горхан кими горхмалысан?

— Бәли, дејә Манолито чаваб верди вә чох пәришан олду. Кешишлә узун-узады сөһбәтдән сонра ајдын олду ки, һәр шеј: гызларла кәзмәк, пирожна јемәк, сәһәрләр јатагда ағнамаг вә бир чох башга хош шејләр күнаһдыр.

Бүтүн бунлар иблисин фитнә фәсадларыдыр.

Манолито белә гәрара кәлди ки, иблиси тутсун вә хаһиш етсин ки, она да бир аз фикир версин. Бәлкә онда јашамаг хош вә шән олар...

Инди Манолитонун гырх јашы вар. Бүтүн бу илләр әрзиндә аллаһ бу садә, фағыр Манолитоја һеч бир ишдә көмәк етмәмишди. Севинч ондан

CamScanner ile tarandı

узаг дүшмүшдүр. Истәкләри һәјата кечмәмишди, арзулары хәјал олараг галмышды. Буна көрә дә бир даһа аллаһа инанмады.

Мисир јазычысы Мүһәммәд Тејмур «Мисирин керидә галмасынын сирләриндән бири» адлы һекајәсиндә нағыл едир ки, гоншумузда ағсачлы, башы чалмалы, һәм дә чох варлы бир шәхс јашајыр. Бир јерә кедәндә онун үзүндән әзәмәт вә ләјагәт јағыр. Онун оғуллары, гызлары, әсил нәчабәти, чохлу пулу вә јүксәк мәнсәби вардыр.

Бир дәфә евдә дуруб бахырдым, бу заман көрдүм ки, о, евиндәки отаглардан бириндә отурмушдур. Ушаглары ону дөврәјә алмышдылар. О, онлара китаб охујурду. Орада бир гоча да варды. Ев саһибинин јанында әјләшиб охунан һәдисләрә гулаг асыр, јери кәлдикчә салават чевирир, һәдисләри бәјәндијини башы илә тәсдиг едирди. Ев саһиби охумагдан јорулдугда, тәзә таныдығымыз шејх китабы ондан алыб, һәдисләри охумаға давам едирди.

Бу мәнзәрәни сејр етмәк адама нечә дә хош кәлмирди; ики гоча вә балача ушаглар пејғәмбәр һаггында һәдисләри охујуб тәкрар едирдиләр!

Һәмишә өзкә евиндә олмаға адәт едән о гоча сонра бизә дә кәлди. Биз Мәһәммәд пејғәмбәр һаггында китаб барәдә онунла сөһбәт етмәјә башладыг. Мән она дедим:

— Һәр күн көрүрәм ки, мәним ләјагәтли ағам гоншуларымызла бир јердә отуруб һәдис охујур.

— Бәли, оғул, биз онлары аллаһын савабыны газанмаг үчүн охујуруг.

— Пејғәмбәр һаггындакы һәдисләри охумаг чох бөјүк мәнфәәт кәтирир?

— Оғлум, биз аллаһын савабыны газанмаг үчүн охујуруг.

— Сиз о һәдисләрин мәзмунунда сосиолокијанын бә'зи нәзәријјәләрини мөһкәмләндирән вә ја рәдд едән нәзәријјәләр тапырсынызмы?

— Оғлум, биз онлары саваб газанмаг үчүн охујуруг!

— Сиз о һәдисләрдә мүхтәлиф халгларын сијасәтинә даир һәр һансы бир көстәриш тапырсынызмы?

О адам өзүнү итирмиш һалда, һејрәтлә мәним үзүмә бахды, саггалыны тумарлады, гәддини бир аз бүкүб деди:

— Оғлум, биз онлары саваб газанмаг үчүн охујуруг!

Сонра о бизимлә саламатлашыб кетди.

Бир күн Авропа шәргшүнасларындан бири евимизә кәлди. О, нурани бир гоча иди. О, Мисирә кәлмишди ки, көз хәстәликләринә аид гәдим әрәб китабларыны тәдгиг eләсин: бу адам белә әсәрләри әлдә етмәк үчүн дүнјанын бүтүн китабханаларыны ахтармыш, кәлиб јалныз бизим китабханадан тапмышды.

Мән онунла хејли отуруб сөһбәт еләдим. Сөзарасы она дедим:

— Мәним ағам, сизә тәшәккүр едирәм, белә китабын нәшр едилмәси бүтүн шәрг аләминә хидмәтдир!

— Хејр, мән сизә тәшәккүр етмәлијәм ки, бу китабы нәшр етмәјә мәнә имкан вердиниз.

— Сиз, әрәбләрин хидмәтини ачыб көстәрир вә онларын өлүб-итән елмини јенидән дирилдирсиниз.

— Бәли, һәм дә бәшәријјәтә о дөврдә тибб елминин нә сәвијјәдә олдуғуну ачыб көстәрәчәјәм, беләликлә о елмин тарихинә хидмәт етмиш олурам; үмидварам ки, бу мәнә мүјәссәр олачагдыр.

О, һәмин китабы көтүрүб бизимлә саламатлашыб кетди.

Бундан бир нечә ај кечди. О, бизә кәлди, әлиндә усталыгла нәшр едилмиш көзәл бир китаб кәтирмишди...

Scanned with CamScanner

Jə'гин ки, бу əһвалаты јазмагла мисирлинин керидə галмасынын сирлəриндəн бирини өз һəмвəтəнлəримə изаһ етмиш олурам.

Мексика јазычысы Бруно Травен «Һиндлилəр вə раһиб» адлы һекајəсиндə јазыр ки, испан раһиб-миссионери Балвердо һиндлилəр арасында христианлығы тəблиғ етмəк үчүн Мексикаја кəлмишди.

Һиндлилəрин башчысы Плума Негра өз тајфасындан ики нəфəрин мүшајиəти илə раһибин јанына кəлди. Башчы раһибə деди:

— Биз бə'зи аллаһларымыздан наразыјыг. Бизə јағыш лазым оланда Јағыш аллаһы бизə бир дамчы да олсун јағыш көндəрмир, јағмурсуз һава истəјəндə исə Гуру күлəк аллаһы јоха чыхыр. Мəним тајфамын ағсаггаллары хаһиш едирлəр ки, јени динин чарчысы олан сəндəн сəнин аллаһларын һаггында өјрəним. Əкəр онлар бизимкилəрдəн јахшыдырса, биз сизин аллаһларынызы гəбул едиб өзүмүзүнкүлəрдəн əл чəкərик. Биз бу мəсəлəдə азадыг. Сəн бизə нечə аллаһлар тəклиф едирсəн?

Петер гыса вə садə бир дилдə һиндлилəрə инчил тə'лиминдəн сөһбəт ачды. О, сөһбəтини гуртаранда башчы деди:

— Сəнин данышачағын һаггында мəн дəрһал чаваб верə билəрдим. Лакин нə гəрара кəлдијими сəһəр сəнə дејəрəм, разысанмы?

Петер разы олду.

Ертəси күн онлар сөһбəт едəркəн башчы раһибə деди:

— Сəнин аллаһын өзүнү дөјдүрмəјə разы олуб.... Бу доғрудурму?

Петер тəсдиг етди вə əлавə едəрəк деди ки, о, буна она көрə разы олуб ки, бүтүн дүнјанын күнаһларыны өз үзəринə көтүрсүн.

— О, өзүнүн биабыр едилмəсинə, сөјүлмəсинə, даш-галаг едилмəсинə разы олмуш вə һəр чүр ишкəнчəлəрə дөзмүшдүр. Бу доғрудурму?

Раһиб буну наразылыгла тəсдиг едиб деди:

Бəли, Амма буну о инсанлары бүтүн күнаһлардан азад етмəк үчүн белə етмишдир!

Бунун чавабында башчы сакитчə деди:

— Ким ки, өзүнə һөрмəт етмəји инсанлара тəлгин едə билмир, ким өзүнү мүдафиə етмəјə чəсарəт етмирсə, о, аллаһ ола билмəз...

Раһиб əсəби һалда башчынын сөзүн кəсди:

— Бунларын һамысыны мəним аллаһым она көрə етмишдир ки, инсанлары күнаһ вə əзабдан гуртарсын. О, истəјирди ки, һамынын əвəзинə тəк өзү əзаб чəксин.

Плума күлүмсүнду:

— Дејирсəн ки, сəнин аллаһын һəр шејə гадирдир вə инсанлары чох севир. Əкəр бу доғрудурса, онда нə үчүн инсанларын күнаһыны өз үзəринə ишкəнчəсиз көтүрмəјиб? Үмумијјəтлə, нə үчүн онлары күнаһ иш тутмаға гојмушдур?..

— Аллаһ она көрə белə етмишдир ки, инсанлар ахирəт дүнјасыны өз ишлəри вə е'тигадлары илə газансынлар.

Башчы е'тираз етди.

— Достум, белə долајы јол нəјə лазымдыр? Һəр һансы бир гүдрəтли вə адил аллаһын тəмəннасыз оларағ инсана вердији бир шеји даһа газанмағ нə үчүн?

Раһиб сусду, бир аз сонра деди:

— Сəн елə билирсəн ки, мəним аллаһым өлүб. Бу белə дејил. О дирилиб көјə галхмышдыр.

Плума сорушду:

— О вахтдан јерə енмəјиб?

Петер чаваб верди:

CamScanner ile tarandı

— Јох. Амма о, сөз вермишдир ки, бир вахт гајыдачаг; мүһакимə етмəк вə...

— Вə лə'нəт етмəк үчүн!—дејə башчы онун сөзүнү кəсди.

Петер һирслə чаваб верди:

— Бəли! Она инанмајанларын һамысыны лə'нəтлəндирмəк үчүн.

— Јох, белə бир аллаһ һиндлилəрин аллаһы ола билмəз. Мəним сон сөзүм будур: бизə сəринлик вə динчлик кəтирмəк үчүн мəним аллаһым һəгарəтсиз, əсил бөјүк бир аллаһ кими һəр кечə өлүр. Сəһəрлəр исə о, јенидəн дирилир. Əввəлчə өртүјə букүлү көркəмдə тəзаһүр едир, сонра мави рəнкə бојаныр вə гызылы шуалар парламаға башлајыр. Һəр шејə гадир аллаһын шуалары... Нəһајəт, о көрүнүр; бизə истилик вə ишыг, көзəллик вə бəрəкəт көндəрир. О, күллəрə гоху вə рəнк бəхш едир, гарғыдалыја гүввəт, мејвəлəрə ширə верир, дəнизлəрə тəмиз һава јајыр. О, өзүнə е'тигад тəлəб етмир вə һеч вахт һеч кими лə'нəтлəмир. Ахшам дүшəндə исə мəним аллаһым јенидəн гызыл шəфəглəр сачараг, үзүндə əмин-аманлыг вə'д едəн бир тəбəссүмлə өлүр...

* * *

ШАҺ ИСМАЈЫЛ ХƏТАИ — ƏСƏРЛƏРИ

Классик əдəбијјатымызын һəр бир нүмајəндəсинин əсəрини јенидəн нəшр едиб мүасир кəнчлəрин истифадəсинə вермəк һəм шəрəфли, һəм дə севиндиричи һалдыр. Чүнки бу əсəрлəрдə халгымызын бөјүк кечмишиндəн, мəдəни абидəлəриндəн, онун сарсылмаз вə мүбариз руһундан данышылыр.

Бундан əлавə, бу əсəрлəрин руһу мүасир кəнчлəри бөјүк арзу вə əмəллəр уғрунда мүбаризəјə, јашајыб јаратмаға чағырырды ки, бунун да кəнч нəслин коммунизм руһунда тəрбијəсиндə бөјүк əһəмијјəти вардыр. Белə классиклəримиздəн бири дə Шаһ Исмајыл Хəтаидир.

Хəтаи өз дөврүнүн əн бөјүк сијаси вə əдəби сималарындан бири олмушдур. О, Сəфəви сəлтəнəтинин мүəссисидир. Чəми отуз сəккиз ил өмүр сүрмүш Хəтаи чох кичик јашларындан сијасəт вə мүбаризə алəминə атылараг аз бир заман ичəрисиндə бүтүн Јахын Шəрг өлкəлəрини сарсыдан гүдрəтли бир һакимијјəт јарадыр вə дөрд тəрəфдəн дүшмəнлəрлə əһатə олунмуш Азəрбајчанын истиглалијјəтини узун мүддəт горујур.

Јуксəк сијаси мəфкурə, фəлсəфи вə фикри дəринлик Хəтаинин һəјат вə јарадычылығынын башлыча хүсусијјəтлəри олмушдур.

Шаирин əсəрлəриндə тəбиəт вə һəјат бүтүн əзəмəти вə көзəллији илə гаршымызда чанланыр.

Онун Азəрбајчан дилиндə јаратдығы «Диван», «Дəһнамə» вə «Нəсиһəтнамə» адлы мəснəвилəр, тə'лими-дидактик маһијјəтдə јазылмыш ше'рлəри, лирик гошмалары вə бајатылары вардыр.

Хəтаинин əлјазмалары XVII əсрдəн башлајараг елм алəминə таныдылмышдыр.

XIX əсрдəк, јə'ни Авропада Хəтаи əсəрлəри əлјазмаларынын елми тəсвири ишинə башланана гəдəр Јахын Шəрг мүəллифлəри шаирин əлјазмалары һаггында гыса мəлумат вермəклə кифајəтлəнмишлəр.

XX əср Азəрбајчан əдəбијјатында Хəтаи əдəби ирсинин тəдгиги вə нəшри һаггында илк дəфə 1919-чу илдə əдиб Ј. В. Чəмəнзəминли бəһс етмишдир.

Scanned with CamScanner

Шаһ Исмајыл Хәтаи әдәби ирсинин тәдгиги вә нәшри ишинә өлкәмиздә әсас е'тибарилә Совет һакимијјәти илләриндә башланылмышдыр. Доғрудур, бу илләр әрзиндә бу саһәдә мүәјјән ишләр көрүлмүшдүр. Лакин бу вахта кими Хәтаи әсәрләринин елми-тәнгиди нәшри јох иди.

Шаирин гәдим әлјазмалары әсасында әсәрләринин елми-тәнгиди нәшрини һазырлама вахты чохдан чатмышды.

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы шаирин әрәб әлифбасы илә тәртиб едилмиш әсәрләринин елми-тәнгиди мәтнини ики ҹилддә бурахмағы гәрара алмышдыр. Һазырда бу ҹилдләрдән биринҹиси бурахылмышдыр! I ҹилдә шаирин лирик ше'рләри дахил едилмишдир. Әсәрләрин II ҹилдиндә исә «Дәһнамә», «Нәсиһәтнамә» вә дикәр мәснәвиләри әһатә едиләҹәкдир.

Шаһ Исмајыл Хәтаи әсәрләринин I ҹилдини Ә. Мәммәдов тәртиб етмәклә она мәзмунлу мүгәддимә дә јазмышдыр.

* * *

«ИДЕАЛ ГАРДАШЛАРЫ»

1906-чы илин апрели иди. Тәзәҹә нәшрә башламыш «Молла Нәсрәддин» журналынын нөвбәти нөмрәси чапа һазырланырды. Елә бу вахт намә'лум бир оғлан идарәјә дахил олуб, өзү илә кәтирдији кичик мәктубу редактора верди. Мәктубу ачыб охујан Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин севинҹинин һәддиһүдуду јох иди. Илк нөмрәләрдә дәрҹ етдији мәнзум сатирик парчаларла әсил «Молла Нәсрәддин» шаирини ахтаран бөјүк әдиб хошбәхтликдән өз арзусуна тез чатмыш, ахтардығы надир сатирик исте'дад саһибини вахтында тапмышды.

Бу шаир—Сабир иди, иштиракынын илк күнүндән классик сатиралары илә «Молла Нәсрәддин»ин парлаг сәһифәләрини бәзәјән, халг нәғмәкары Мирзә Әләкбәр Сабир! Мәктуба әлавә едилмиш ше'р дә онун «Милләт неҹә тарач олур олсун, нә ишим вар?!» мисрасы илә башланан мәшһур сатирасы иди. Бу ше'ри Ҹәлил Мәммәдгулузадә өзүнүн руһаниләр әлејһинә јаздығы «Нијә мәни дөјүрсүнүз?» фелјетонунун алтында дәрҹ етмишди. Көрүнүр, Сабир ше'ринин идеја мәзмуну бөјүк әдибин мәрамы илә һәмаһәнк олдуғундан о, һәмин ше'ри өз фелјетонунун алтында дәрҹ етмәји мәгсәдә там мүвафиг сајмышдыр. Беләликлә, Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин фелјетону илә Сабирин ше'ри истәр мәзмун, истәрсә идеја истигамәти ҹәһәтдән бир-биринин мәнтиги давамы кими мејдана чыхмыш, һәр ики әсәрин иҹтимаи-бәдии тә'сири даһа да гүввәтләнәрәк тамамланмышдыр.

«Молла Нәсрәддин» журналынын баш мүһәррири Ҹәлил Мәммәдгулузадә илә халг шаири Мирзә Әләкбәр Сабир Таһирзадә арасында илк гаршылыглы әдәби әлагә мәһз бу чүр јаранмыш, бу әлагәләр кетдикҹә инкишаф едиб кенишләнмиш вә һәр ики сәнәткарын мөһкәм, ибрәтамиз мәсләк достлуғуна чеврилмишдир...

Јухарыдакы парча Мәммәд Мәммәдовун Азәрнәшр тәрәфиндән бурахылмыш «Идеал гардашлары» әсәриндән көтүрүлмүшдүр.

Бу әсәр ики бөјүк сәнәткарын—Ҹәлил Мәммәдгулузадә вә Мирзә Әләкбәр Сабирин достлуғуна һәср олунмушдур. Бу достлуг «Молла Нәсрәддин» журналы сәһифәләриндә јараныб мөһкәмләнмишдир.

Әсәрин мүәллифи, филоложи елмләр намизәди М. Мәммәдов гәләмә алдығы һәмин әсәриндә бу достлуғун дәрин тарихи көкләрини, әсас хүсусијјәтләрини, рәнкарәнк бәдии ифадә вә тәзаһүр формаларыны илк мәнбәләр, тәзә тәдгигат материаллары әсасында кениш шәрһ етмишдир.

CamScanner ile tarandı

Ҹ. Мәммәдгулузадә илә Ә. Сабир достлуғунун јалныз аилә, мәишәт достлуғу дејил, мәһз дәрин мәзмунлу, јүксәк мәфкурәли әгидә достлуғу олдуғуну, ингилаба, азадлыг уғрунда мүбаризә идеалына хидмәт етдијини индијә гәдәр дејилмәмиш фактлар әсасында гәләмә алан мүәллиф бу мәсәләнин фонунда һәр ики сәнәткарын кәнҹ нәслин тә'лим-тәрбијәси уғрундакы фәал мүбаризәсини јахшы характеризә етмишдир ки, бу да иҹтимаи-педагожи фикир тарихимизи өјрәнмәк үчүн хејли гијмәтлидир.

* * *

«ШАКИРДЛӘРДӘ ДҮЗЛҮК ВӘ ДОҒРУЧУЛУГ ТӘРБИЈӘСИ»

Достлугда мөһкәмлик, Вәтәни севмәк, дүзлүк вә доғручулуг инсанлара мәхсус ән көзәл әхлаги сифәтләрдир. Чүнки дүз вә доғручу олан адам гәлбән раһат олур, һеч бир мәнәви тәһлүкә ону нараһат етмир. Тәсадүфи дејилдир ки, Азәрбајҹанын даһи шаири Низами «Искәндәрнамә» әсәриндә јазмышдыр:

Әјри доланмагла јохдур ишимиз,
Дүзлүкдән башга шеј танымырыг биз.
Јалан кәтирмәрик биз дилимизә
Әјри јухулар да көрүнмәз бизә....

Дүзлүк вә доғручулуг мәфһумлары кениш вә дәрин мә'на ифадә едир. Һәр шејдән әввәл, дүзлүк вә доғручулуг инсана мәхсус нәҹиб сифәтләрдәндир.

Дүзлүк, тапшырылмыш ишә виҹдан вә намусла јанашмаг, партија вә халга сәдагәтли олмаг, иҹтимаи мүлкијјәтә коммунист мүнасибәти бәсләмәк, әлиәјри вә сахтакар адамлара гаршы амансыз олмаг демәкдир.

Дүзлүклә јанашы доғручулуг да инсана мәхсус нәҹиб сифәтләрдәндир. Доғручулуг, адамларын һеч бир заман һәгигәти тәһриф етмәмәси, һәмишә сөзүн дүзүнү данышмасы демәкдир.

Дүзлүк вә доғручулуг һаггында халг да һикмәтли сөзләр јаратмышдыр. Мәсәлән, «Доғру сөз дәмири дешәр», «Доғру даныш аҹы олса да», «Доғруја завал јохдур» вә и. а.

Доғручулуг вә дүзлүк коммунизм адамынын характер әламәти олмалыдыр. Бунун үчүн дә ушагларда бу нәҹиб һиссләрин тәрбијәси кичик јашлардан башланмалыдыр. Илк әввәл бу тәрбијә аиләдә, сонра бағчада вә мәктәбдә ушаглара ашыланмалыдыр. Бу мә'нада бу саһәдә мүәллимләримизин үзәринә бөјүк вәзифәләр дүшүр. Белә ки, онлар тә'лим вә тәрбијә ишиндә јери кәлдикҹә доғручулуг вә дүзлүк тәрбијәсини мәктәблиләрә ашыламалыдырлар. Бу ҹәһәтдән әдәбијјат мүәллимләринин дә үзәринә хејли бөјүк вәзифәләр дүшүр. Чүнки мә'лум олдуғу кими, шакирддә естетик вә әхлаги идејаларын формалашмасында, дүзлүк вә доғручулуг кими нәҹиб әхлаги кејфијјәтин-тәшәккүл етдирилмәсиндә бәдии әдәбијјат гүдрәтли васитәдир. Белә бир васитәдән истифадә етмәк, бәдии әсәрләрин ән јахшы нүмунәләри илә шакирдләри дүзлүк вә доғручулуг руһунда тәрбијә етмәк һәр бир мүәллимин, о ҹүмләдән хүсусилә дил-әдәбијјат мүәллимләримизин мүгәддәс борҹудур.

Бу саһәдә мүәллимләримизә көмәк мәгсәдилә С. Гулијевин «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән јени бурахылмыш «Шакирдләрдә дүзлүк вә доғручулуг тәрбијәси» китабчасыны охумағы мәсләһәт билирик.

Scanned with CamScanner

Бу китабчада дузлук вә доғручулуг тәрбијәсинин әһәмијјәти, вәзифәләри шәрһ олунур. Програм вә дәрсликләр тәһлил олунур, тәлим просесиндә дузлук вә доғручулуг тәрбијәсинин үсуллары, васитәләри көстәрилир. Бундан әлавә синифдәнхарич тәдбирләр просесиндә шакирдләрин бу нәчиб әхлаги сифәтләрә нечә јијәләндикләри ишыгландырылыр.

Китабчада һабелә республикамызын габагчыл мәктәб вә мүәллимләринин иш тәчрүбәси шәрһ олунур.

Китабчадан валидејнләр, мүәллимләр, тәрбијәчиләр вә бу мәсәлә илә марагланаланлар истифадә едә биләрләр.

* * *

«МҮАСИР ТҮРК ӘДӘБИ ДИЛИНДӘ СИФӘТИН МҮГАЈИСӘ ДӘРӘЧӘЛӘРИ»

Сон вахтлара кими һәм түрк дилчилијиндә, һәм дә түркологијада сифәтин мүгајисә дәрәчәләринин мигдары, онларын адландырылмасы, морфоложи вә синтактик јолла дүзәлдилмәси гајдалары һаггында мүхтәлиф фикирләр мөвчуд иди. Белә ки, түрк дилинә аид түрк, совет вә Авропа түркологларынын јаздыглары әсәрләрдә түрк дилиндә сифәтин бирдән једдијә гәдәр дәрәчәси олдуғу көстәрилирди.

Бундан әлавә, түрк дилчиләри тәрәфиндән мүхтәлиф дөврләрдә јазылмыш грамматика китабларында сифәтин дәрәчәләри бир чох истилаһларла адландырылырды.

Мүасир түрк дилиндә исә ајры-ајры дәрслик вә грамматика китабларында сифәтин дәрәчәләри мүхтәлиф шәкилдә изаһ олунурду. Бу мәсәләләрә даир исә елми-тәдгигат характерли хүсуси әсәр вә мәгаләнин олмамасы да иши бир гәдәр чәтинләшдирирди.

Белә бир мүһүм мәсәләнин һәллини гисмән дә олса А. Ејвазов јолдаш өз үзәринә көтүрмүш вә «Мүасир түрк әдәби дилиндә сифәтин мүгајисә дәрәчәләри» адлы әсәрини јазмышдыр.

Бу китабчада үмумијјәтлә, түркологијада, хүсусилә түрк дилчилијиндә елми чәһәтдән кифајәт гәдәр тәдгиг олунмамыш мүасир түрк дили грамматикасынын актуал мәсәләләриндән бири—сифәтин мүгајисә дәрәчәләринин тәдгиги мәсәләсиндән бәһс олунур. Сифәтин дәрәчәләринин нәзәри әсаслары елми чәһәтдән мүәјјәнләшдирилир.

«Мүасир түрк әдәби дилиндә сифәтин мүгајисә дәрәчәләри» әсәри дөрд һиссәдән ибарәтдир.

Биринчи һиссә түрк дилләриндә сифәтин мүгајисә дәрәчәләринин өјрәнилмәси тарихинә һәср едилмишдир. Бурада сифәтин мүгајисә дәрәчәләринин мигдары, онларын нечә адландырылмасы вә дүзәлдилмәси үсуллары һаггында ајры-ајры түрк дилчиләринин мүлаһизәләри әтрафлы нәзәрдән кечирилир. Сонра түрк дилинин грамматикасына аид әсәр јазмыш совет вә Авропа түркологларынын сифәтин мүгајисә дәрәчәләринин сајы вә онларын нечә адландырылмасы һаггындакы фикирләри верилир. Бу фәслин сонунда дикәр түрк дилләриндә сифәтин мүгајисә дәрәчәләри мәсәләсинин гојулушундан данышылыр.

Икинчи һиссә әсас е'тибарилә сифәтин мүгајисә дәрәчәләринин нәзәри чәһәтдән изаһына һәср едилир. Бу һиссәдә мүәллиф сифәтин мүгајисә дәрәчәләринин спесификасы, критеријасы, семантикасы вә с. кими мәсәләләри елми чәһәтдән мүәјјәнләшдирмәјә чалышмышдыр.

CS CamScanner ile tarandı

Әсәрин үчүнчү һиссәсиндә мүасир түрк әдәби дилиндә сифәтин мүгајисә дәрәчәләриндән мүгајисә вә үстүнлүк дәрәчәләринин дүзәлдилмәси гајдаларындан бәһс олунур.

Дөрдүнчү һиссәдә түрк дилиндә ејни әламәт вә ја кејфијјәтли әшјаларын билаваситә мүгајисәсини билдирмәјән формаларынын (дәрәчәләринин) мүхтәлиф дүзәлдилмә гајдаларындан данышылыр.

Әсәрин гијмәтли чәһәтләриндән бири дә одур ки, бүтүн һиссәләриндә јери кәлдикчә мүгајисә мәгсәди илә бир чох дикәр түрк дилләриндән дә материаллар верилмишдир.

Китабчанын сонунда мүәллифин истифадә етдији әдәбијјат мәхәзләри дә көстәрилмишдир.

Китабча Азәрбајчан ССР «Елмләр Академијасы Јахын вә Орта Шәрг Халглары Институту тәрәфиндән нәшр едилмишдир.

* * *

«ДӘҺНАМӘ»НИН СИНТАКСИСИ»

Көркәмли шаир вә дөвләт хадими Шаһ Исмајыл Хәтаинин бөјүк әсәрләриндән бири дә «Дәһнамә»дир.

«Дәһнамә» әсәри XVI әср әдәбијјатымызын көзәл нүмунәләриндәндир. Шаир бу әсәри епик формада јазмышдыр. Бурада бир кәнчлик руһу вә чағырышы вардыр. Бәһаријјәнин илк мисраларындан башлајараг әсәрин сон бејтләринә гәдәр инсаны чошдуран, һәјата чағыран фәал бир руһ бизи сәсләјир. Шаирин тәсвириндә тәбиәт вә һәјат бүтүн әзәмәти вә көзәллији илә таршымызда чанланыр. Мәһз буна көрә дә мүәллиф Г. М. Һәсәнов монографија јазаркән Шаһ Исмајыл Хәтаинин «Дәһнамә» әсәрини өзү үчүн мөвзу мәнбәи сечмишдир.

Мүәллиф һәмин әсәриндә тә'јини сөз бирләшмәләринин, әсасән Хәтаинин «Дәһнамә» әсәриндә, гисмән дә XVI әсрә аид башга јазылы мәнбәләрдә (Фүзулинин әсәрләриндә, «Шүһәданамә» дә, «Әсрарнамә»дә, «Мәнагибъ-Шејх Сәфи» тәрчүмәсиндә, ашыг Гурбанинин ше'рләриндә вә с.) тәсадүф едилән хүсусијјәтләриндән бәһс олунур.

Китабда тә'јини сөз бирләшмәләринин нөвләри, тәрәфләринин нитг һиссәләри илә ифадәси, мә'на вариантлары, тәрәфләри арасындакы әлагә васитәләри вә с. шәрһ едилир. Бундан әлавә, мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндәки тә'јини сөз бирләшмәләриндән фәргли чәһәтләри көстәрилир.

«Дәһнамә»нин синтаксиси» әсәринин киришиндә дејилир ки, монографијада ирәли сүрүлән бә'зи фикирләри даһа ајдын шәкилдә изаһ етмәк вә әсасландырмаг үчүн түрк дилләринә аид гәдим јазылы абидәләрдән, Азәрбајчан вә татар дилләринин диалектләриндән дә мисаллар кәтирилир, дикәр гоһум дилләрлә мүгајисә апарылыр.

Китаба «Бир нечә сөз», «Мүгәддимә» јазылмыш, сонунда «әдәбијјат» да верилмишдир.

* * *

«МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИ ДИЛИ»

Али мәктәбләримизин тәдрис програмында мүасир Азәрбајчан әдәби дили фәнни олдуғу һалда, тәләбәләрин истифадә етмәләри үчүн дәрслик јох

Scanned with CamScanner

иди. Бу, бир тәрәфдән фәннин тәдриси мәсәләсини, дикәр тәрәфдән дә тәләбәләрин мөһкәм вә әсаслы билик әлдә етмәләри мәсәләсини хејли чәтинләшдирирди.

Тәбии ки, белә бир һал һәмин фәнни тәдрис едән али мәктәб мүәллимләримизи дүшүндүрмәјә билмәзди. Бу мәс'ул вә шәрәфли вәзифәни В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими, доцент А. Гурбанов өз үзәринә көтүрдү. О, али мәктәб тәләбәләри үчүн «Мүасир Азәрбајчан әдәби дили» дәрслијини јазды.

Һазырда бу китаб «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән бурахылмышдыр. «Мүасир Азәрбајчан әдәби дили» дәрслији тәсдиг едилмиш програм әсасында јазылмышдыр. Мүәллиф әсәриндә програмын бүтүн тәләбләринә лазыми сәвијјәдә чаваб вермәјә бөјүк сә'ј вә тәшәббүс көстәрмиш, беләликлә дә програмла дәрслик арасында ујғунлуг јарада билмишдир. Буна да мүәллиф әсәрә нәји дахил едәчәјини габагчадан дүзкүн мүәјјән едә билмәси нәтичәсиндә мүвәффәг олмушдур. Она көрә дә дәрсликдә икинчи дәрәчәли мәсәләләрә демәк олар ки, јер верилмәмишдир. Материаллар дүзкүн вә дәгиг сечилмишдир. Дәрсликдәки изаһат вә шәрһләр јығчам вә ајдындыр.

«Мүасир Азәрбајчан әдәби дили» дәрслији 4 һиссәдән, кириш вә мүгәддимәдән ибарәтдир.

Әсәрин «Кириш»индә дил һаггында мүхтәсәр мә'лумат верилир. Сонра азәри дилинин тарихи, онун тә'сир даирәси вә саир мүһүм мәсәләләрдән бәһс олунур.

Дәрслијин «Фонетика вә орфоепија» һиссәси чох орижинал ишләнилмишдир. Дәрсликдә фонетика мәсәләләри чох дәгиг вә әјани верилмишдир. Китабдакы чәдвәлләр вә шәкилләр дилимизин фонетик системини, онун зәнкин ганунларыны дәриндән мәнимсәмәјә хүсусилә көмәк едир. Фонетикадан данышыларкән фонетик тәдгигатын үсуллары, һечаларын типләри вә бир сыра мәсәләләр тамамилә јени шәкилдә шәрһ олунур. Бүтүн бунлар, ејни заманда дилчилијимизин инкишафы үчүн дә әһәмијјәтлидир.

Әсәрдә бир сыра бәһсләр тамамилә јенидир. Мәсәлән, орфоепија мәсәләләрини көтүрәк. Бу бәһс һәлә индијә кими һеч бир дәрс вәсаитиндә вә монографијада верилмәмишдир. Еләчә дә «Јазы вә орфографија» һиссәсиндәки «графика» бәһси илк дәфә ишләнмиш мәсәләләрдир. Мүәллифин охучулара тәгдим етдији «Лексиколокија», «Фразеолокија» вә «Лексикографија» кими бәһсләр орижиналдыр.

Дәрсликдә дилимизин лүғәт тәркибинин кениш характеристикасы верилир. Сөз групплары мәншәјинә, үслуби хүсусијјәтләринә, мә'на әламәтләринә көрә групплашдырылыр вә шәрһ едилир.

Әсәрдә бејнәлмиләл сөзләрин мүәјјәнләшдирилмәси мәсәләси дә реал шәкилдә гојулмушдур. Мүәллиф бејнәлмилəл сөз үчүн һансы әламәтләрин олмасыны инандырычы дәлилләрлә көстәрир.

Дилчиликдә семасиолокија чох мүрәккәб ше'бәләрдән бири һесаб олунур. Чүнки семасиолокијанын објекти олан мә'на мәсәләси чох мүрәккәбдир. Буна көрә дә сөзүн мә'насына, мә'на групларына даир мүхтәлиф фикирләр вардыр. Ону да демәк лазымдыр ки, дилдәки чохмә'налы сөзлә омоними дә бир-бириндән ајырмаг чох чәтин олур. Дос. А. Гурбанов өз китабында (сәһ. 159—161) омонимдә чохмә'налылығын фәргини дәгиг ајдынлашдырмаг үчүн ағлабатан бир сыра ме'јар көстәрмишдир. Бу өлчүјә әсасән сөзләри дүзкүн мүәјјән етмәк олур. Синонимләр вә онларын хүсусијјәтләри, јаранма сәбәбләри, нөвләри елми әсасда изаһ олунур. Дәрсликдә

CamScanner ile tarandı

лексикосемантик мәсәләләрлә фразеоложи мәсәләләр дә өз шәрһини тапмышдыр. Азәрбајчан дилиндәки фразеоложи, ваһидләрин типләри јени әсасда тәсниф олунмушдур.

Үмумијјәтлә, дәрсликдә Азәрбајчан лексиколокијасынын семасиолокија вә фразеолокијасынын әсас мәсәләләри мүвәффәгијјәтлә ајдынлашдырылмышдыр. Бу мәсәләләрдә мүәллифин тәдгигатчылыг сә'ји, онун мүстәгил тәдгигаты өзүнү ачыг-ајдын көстәрир.

Дәрслијә лүғәтчилик мәсәләләри дә салынмышдыр. Бу бәһсин дәрсликдә верилмәси диггәтә лајигдир. Мүәллиф лексикографијанын үмуми мәсәләләриндән гыса мә'лумат вердикдән сонра Азәрбајчан дилинә даир јазылмыш филоложи лүғәтләрин елми тәһлилини вермишдир.

«Мүасир Азәрбајчан әдәби дили» әсәри мүәллифин кәркин елми тәдгигат ишинин мәһсулудур. Әсәр совет елминин мүасир инкишафы тәләбләринә лазыми дәрәчәдә чаваб верир. Бу китаб идеја чәһәтдән марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә, елми чәһәтдән совет дилчилијинә, методик чәһәтдән исә совет педагокикасына әсасландығы үчүн хүсуси орижиналлығa маликдир.

«Мүасир Азәрбајчан әдәби дили» дәрслији Азәрбајчан дилчилик елминә, һәм дә тәләбәләримизә гијмәтли бир һәдијјәдир.

Scanned with CamScanner

1967-чи ИЛДӘ «АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ ДӘРЧ ОЛУНМУШ МӘГАЛӘ ВӘ МАТЕРИАЛЛАР

	№	сәһ
Азәрбајчан мүәллимләринин бешинчи гурултајы.	I	3
Азәрбајчан ССР мүәллимләринин бешинчи гурултајынын гәтнамәси	I	4
IV—VIII синифләр үчүн тәртиб олунмуш азәри дили програмы (лајиһә)	II	7
Азәри дили вә әдәбијјат програмы лајиһәләринин мүзакирәсини јүксәк сәвијјәдә кечирәк.	III	3
Рус мәктәбләри үчүн азәри дили вә әдәби гираәт програмы (II—X синифләр, лајиһә).	III	7
Профессор А. Абдуллајев — Шакирдләрин нитг инкишафына диггәти артыраг	I	15
Пофессор А. Абдуллаев — Мүәллим көзәл сөз устады вә мәһарәтли натиг олмалыдыр	II	3
Профессор А. Абдуллајев — Совет һакимијјәти илләриндә респубикамызда азәри дили тәдрисинин инкишаф јоллары	IV	3
Ә. Ағајев — Тә'јини сөз бирләшмәләри вә онларын тәдриси һаггында бә'зи гејдләр	I	61
И. О. Бајрамов — V синифдә «Сөзүн гурулушу» бәһсинин тәдриси һаггында.	I	67
Һ. Б. Балыјев — Азәри дили лексик үслуби имканларынын сәккизиллик мәктәбдә өјрәдилмәсинә даир.	II	67
Б. Бағыров — Сәмәд Вурғунун һәјатыны кечәркән хатирәләрдән нечә истифадә едирәм.	II	89
Б. Бағыров — Әдәбијјат тәдрисиндә мөвзулары мүасир һәјат вә јерли фактларла әлагәләндирмәк тәчрүбәсиндән.	IV	50
Ә. Гарабағлы — Октјабр ингилабы вә Азәрбајчан мәктәбләриндә әдәбијјат тәдрисинин инкишафы.	IV	30
Ә. Гәнбәров — V — VIII синифләрдә јазычыларын һәјат вә јарадычылығынын әлагәли тәдриси вә әлавә материаллардан истифадә едилмәси тәчрүбәсиндән	I	79
Ә. Әфәндизадә — Суаллара чаваб	IV	95
В. Әлијев—Чәфәр Чаббарлынын «Алмаз» пјесинин бәдии хүсусијјәтләрини нечә өјрәдирәм	IV	58
Б. Әһмәдов — Ифадә јазыларын апарылмасы һаггында	II	41
Ә. Зејналов — Әлавәләр һаггында бә'зи гејдләр	III	94
Ј. Кәримов — Гираәтлә әлагәдар әшја дәрсләри.	I	21
Ә. Ҝәлбәлијев — Азәрбајчан дили дәрсләриндә јохлама јазы ишләри	I	51
Ә. Ҝәлбәлијев — Грамматик тәһлилдән сорғу васитәси кими истифадә етмәк тәчрүбәсиндән.	IV	88
Н. Күнәшли — Грамматиканын өјрәнилмәсинә шакирдләрдә мараг тәрбијәси тәчрүбәсиндән	I	33
Н. Күнәшли — Јазы тә'лиминдә бә'зи пријомларын тәтбиги тәчрүбәсиндән.	IV	18
Ш. Микајылов — Бәдии әдәбијјат һаггында анлајышын верилмәсинә даир	I	85
Ш. Микајылов — Азәри ше'р вәзнләринин өјрәдилмәсинә даир.	IV	69
Ф. Мәһәррәмов — Азәри дили дәрсләринин сәмәрәли тәшкили вә кејфијјәтинин јүксәлдилмәси.	II	82
Р. Мәммәдов — Ибтидаи синифләрдә ифадә јазылар вә буларын апарылмасы тәчрүбәсиндән.	IV	24
Х. Мәммәдов — Ч. Мәммәдгулузадә јүксәк мәфкурәли дәрслик һаггында	IV	45
Н. Хәлилов — Ана дили дәрсләриндә әјани васитәләрин тәтбиг олунмасына даир.	I	39

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Н. Хәлилов — Азәри дили дәрсләриндә әјаниликдән истифадә јоллары һаггында . . . III 76
М. Һачыјев — М. Фүзулинин орта мәктәбләрдә кечилән әсәрләринин дил хүсусиј-јәтләринин шакирдләрә өјрәдилмәсинә даир. III 85
Н. Һүммәтов — Азәри дили дәрсләриндә шакирдләрин рабитәли нитгини инкишаф етдирмәк тәчрүбәсиндән . . . . . . IV 80
Һ. Чәфәрли — Бағча јашлы ушаг нитгинин инкишафында нағыл вә һекајәләрин ролу. II 36
Ә. Фәрәчов — Грамматик мәфһумларын шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәси хүсусиј-јәти һаггында. . . . . II 55
1967-чи илдә «Азәрбајчан дили вә әдәбиј-јат тәдриси» мәчмуәсиндә дәрч олунмуш мәгалә вә материаллар. . . . . IV 110
«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин 1967-чи ил үчүн тематик планы. . 1 III
Бу китаблары охумағы мәсләһәт билирик . . 1 103
Бу китаблары охумағы мәсләһәт билирик . . II 103
Бу китаблары охумағы мәсләһәт билирик . III 104
Бу китаблары охумағы мәсләһәт билирик . .IV 98

Редаксија һеј'әти: **А. Абдуллајев** (редактор), **Ә. Рәчәбов** (редактор муавини), **М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә** вә **З. Сәмәдов.**

Тех. редактор: **Т. Маһмудов.**

Чапа имзаланмыш 19/XII-1967-чи ил. Қағыз форматы 60×84 1/16=3,5 кағыз вәрәги. 6,51 чап вәрәги. ФГ 13298. Сифариш 5689. Тираж 6.615

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

CS CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

25 гәп.

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 4

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку — 1967

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner